

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук

Кафедра історії
Кваліфікаційна робота
Освітній ступінь – бакалавр

На тему:
«Репрезентація дитинства та юності в мемуарах жінок Російської імперії
кінця XVIII–XIX ст.»

Виконала: студентка 4-го року навчання
Спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Освітньої програми: «Історія та археологія»
Компанець Наталія Віталіївна
Науковий керівник: Диса К. Л.,
кандидат історичних наук, доцент.
Рецензент: Кобченко К. А.,
кандидат історичних наук.

Кваліфікаційна робота
захищена з оцінкою «_____»
Секретар ЕК _____
«__» _____ 2022 р.

Київ-2022

Декларація академічної доброчесності

Студентки НаУКМА

Я, Компанець Наталія Віталіївна, студентка 4 р.н. навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія»

адреса електронної пошти: nataliia.kompanets@ukma.edu.ua

- підтверджую, що написана мною бакалаврська/магістерська робота на тему «Репрезентація дитинства та юності в мемуарах жінок Російської імперії кінця XVIII–XIX ст.» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.

- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Дата та підпис студента/ки:

12.06.2022

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної роботи

Тема: «Репрезентація дитинства та юності в мемуарах жінок Російської імперії кінця XVIII–XIX ст.»

Автор: Компанець Н.В., студентка 4-го р.н. освітнього ступеня – бакалавр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія та археологія».

Науковий керівник: Диса Катерина Леонідівна

Захищена: " __ " _____ 2022 р.

Короткий зміст роботи:

Робота має за мету дослідження репрезентації дитинства та юності за мемуарами жінок Російської імперії кінця XVIII – XIX століття, включно з уявленнями про початок та кінець означених етапів життєвого циклу. Задля досягнення мети було використано мемуари, що публікувались у трьох журналах Російської імперії (Руська старовина, Історичний вісник, Руський архів) та схарактеризовано історіографічну та методологічну базу дослідження. Окрім цього, проаналізовано умови, в яких проходило дитинство та юність авторок, та приділено особливу увагу емоціям, що їх авторки пов'язують з власними юністю та дитинством. Також у роботі виокремлено ставлення авторок до суспільного стандарту, намагання слідувати тогочасній «нормі» уявлень про жінку. Висновки отримані в ході дослідження дозволяють виявити ціннісні орієнтири авторок, проаналізувати їхню ідентичність, та побачити тенденції висвітлення окремого кола спогадів, а також рухливість вікових категорій в уявленнях авторок. У результаті в роботі представлено образи дитинства та юності в контексті емоційного сприйняття цих життєвих етапів авторками мемуарів. Дослідження дає змогу глибше розкрити уявлення представниць соціальних

еліт ХІХ століття про свої дитинство та юність. Зрештою, праця розширює історіографічну базу, яка окрім історії емоцій стосується теми саморепрезентації авторок мемуарів, повсякденності дворянського дитинства та опису дитинства та юності в жіночих мемуарах кінця ХVІІІ – ХІХ ст.

Зміст

Вступ	2
Розділ 1. Історіографія та методологія дослідження	5
1.1. Джерела в історіографічному контексті.....	5
1.2. Історіографія досліджень дитинства та юності дворянок.....	10
1.3. Методологія дослідження.....	16
Розділ 2. Представлення дитинства авторками мемуарів	22
2.1. Спільні риси повсякденного життя авторок.....	22
2.2. Опис інших жінок як відображення «норми».....	28
2.3. Репрезентація дитинства авторками еґо-документів.....	35
Розділ 3. Представлення юності авторками мемуарів	43
3.1. Де закінчується дитинство та починається юність: репрезентація дорослішання.....	43
3.2. Репрезентація юності (дівоцтва) авторками.....	49
3.3. Кінець дівоцтва та перехід до дорослого життя.....	57
Висновки	63
Список використаних джерел та літератури	67
Додатки	76

Вступ

«Нельзя было доставить большее удовольствие, какъ попросить рассказать о дѣтствѣ и юности»,¹ писала про свою бабусю Бардакова Марина, яка використовувала псевдонім Марина М.М. Проте, голоси авторок мемуарів кінця XVIII – XIX століття багато в чому й досі залишаються німими, а самі авторки – не почутими. Окрім невеликої історіографічної бази, що стосується використаних нами джерел, а також переважного ігнорування аспектів, що становлять мету цього дослідження, можемо зауважити наступне. Якби авторки не залишили своїх мемуарів – то просто перестали б існувати для науковців, адже інформації про декотрих з них настільки мало, що неможливо навіть встановити вірогідні роки їхнього життя. Окрім того, дослідження дитинства та юності дівчат Російської імперії також наразі не мають визначного історіографічного доробку. А оскільки та інтерпретація, яку жінки пов'язують з різними етапами свого життєвого циклу, становить вагомому частину історичного розуміння дитинства та юності взагалі, вона не може бути забута та випущена з уваги істориків. Тож **актуальність дослідження** полягає в недостатній розробці означеної нами теми загалом, недостатньою опрацьованістю джерельної бази зокрема, а також необхідністю погляду на дитинство «зсередини» згідно з маловідомими жіночими мемуарами, що поки що залишаються на периферії дослідницького інтересу.

Об'єктом роботи є дитинство та юність жінок кінця XVIII – XIX століття, а **предметом** – особливості репрезентації дитинства та юності жінок Російської імперії у мемуарах.

Мета роботи - проаналізувати як та за допомогою яких емоцій і засобів авторки мемуарів кінця XVIII - XIX століття репрезентують свої дитинство та юність, а також встановити, де починаються й закінчуються означені нами

---

¹ Марина М. (Бардакова М). Из семейной хроники минувшего века. *Исторический Вѣстникъ. Историко-литературный журналъ*. 1910. Т. СХХІІ. Вып. 10. С. 193.

етапи життєвого циклу жінок згідно з їхнім уявленням. Відповідно до цієї мети перед нами постають наступні **завдання**:

– встановити, наскільки репрезентативною є наявна з досліджуваного питання історіографія та окреслити методологію дослідження;

– визначити, наскільки схожими є умови, в яких авторки проводили своє дитинство та наскільки схоже вони його репрезентують;

– з'ясувати, як авторки репрезентують свою юність, чим вона відрізняється від дитинства та коли закінчується.

Методологією дослідження обрано загальнонаукові методи синтезу, аналізу та метод критичного аналізу джерел. Використано також історико-порівняльний, історико-антропологічний та мікроісторичний підходи. Окрім цього було застосовано підходи історії емоцій, історії повсякдення, identity studies та гендерних студій. Докладніше методологія висвітлена у першому розділі праці.

Хронологічними межами дослідження є 1791 – 1899 роки. Нижня межа обумовлена найранішою відомою датою народження авторок (Марії Гоголь), а верхня – приблизним закінченням потенційного періоду юності масиву жінок, котрі писали аналізовані нами мемуари (й межа котрої, згідно з нашим дослідженням, залишається відкритою).

Територіальні межі дослідження охоплюють терени Російської імперії, переважно Росії та меншою мірою підросійської України.

Джерелами дослідження виступатимуть мемуари тринадцяти представниць соціальних еліт Російської імперії, що були опубліковані в трьох популярних журналах: «Руському архіві», «Руській старовині» й «Історичному віснику» за період у 1883 – 1916 рр. Необхідною умовою вибірки джерел постав також опис дитинства та/чи юності авторками, адже ці етапи не завжди поставали обов'язковою частиною мемуарів. Імена, роки

життя, соціальний статус авторок та місця, де проходило їхнє дитинство систематизовано в таблиці (див. додаток 1).

Структура дипломної роботи зумовлена її метою і поставленими завданнями. Вона складається зі вступу, трьох розділів, у яких виділено 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків.

Розділ 1. Історіографія та методологія дослідження

1.1. Джерела в історіографічному контексті

Для того, щоб зрозуміти, наскільки репрезентативною та дослідженою є обрана для цієї роботи джерельна база, нашим першочерговим завданням постав пошук та аналіз ряду дослідницьких тем, до котрих залучались використані нами мемуари, а також частоти їхнього вживання у наукових роботах зокрема.

Першою темою, задля якої використовуються декотрі з жіночих мемуарів, ми можемо назвати складання та/або верифікацію біографій відомих чоловіків. Тенденційно мемуари Марії Гоголь цікавлять дослідників переважно через згадки про її сина (набагато рідше – чоловіка). Чи не у найдавнішій зі знайдених нами праць² авторства літературознавця Валерія Версаєва під назвою «Гоголь в житті» (мова йде про Миколу Гоголя) мемуарам Марії Гоголь надана така характеристика: «Мало довіри вселяють спогади матері Гоголя, Марії Іванівни, – сентиментальної фантазерки, яка обожнювала геніального свого сина більше за всяку міру».³ Мета автора теж зрозуміла – за мемуарами та іншими матеріалами, «підібраними об’єктивно», В. Версаєв намагається намалювати образ людини (Гоголя), «якою вона була насправді». Ймовірно, що ця праця вплинула на подальшу думку щодо мемуарів М. Гоголь як історичного джерела, оскільки у науковій літературі вони майже не використовуються навіть для реконструкції життя її сина. Помітна перевага надається листуванню Миколи Гоголя зі своєю матір’ю. Іншим дослідником який використовував мемуари М. Гоголь був Ігор Виноградов. Використане нами джерело він окреслює як одну з редакцій (не першу та не останню) мемуарів Марії Гоголь, і називає її такою, що

---

² Праця вперше видана 1933 року. З року видання також стає зрозумілим ставлення автора до декотрих его-джерел як більш достовірних, а до інших – як до менш достовірних/об’єктивних.

³ Доступна у декількох виданнях. Ми ознайомились з наступним: Версаєв В. Гоголь в житті. Москва, 2017. С. 5.

поступається остаточною за рівнем інформативності. Таким чином, автор простежує редакції мемуарів Марії Гоголь, але робить це через те, що вони є одним з найдетальніших джерел про дитинство Гоголя.⁴ Мемуари С. Лайкевич також переважно використовуються з прикладною метою, адже вона надає численні відомості про одного з відомих чоловіків своєї епохи – Олександра Федоровича Лабзіна, письменника, масона та висланого у Сибір дворянина.⁵

Тематично ширша база досліджень стосується мемуарів А. Лелонг. Вони (а також мемуари М. Бардакової, Е. Раєвської, Е. Хвощинської, Е. Моллер, Е. Новоселової) використовуються в важливій для нашого дослідження дисертації філологині Наталії Курнант під назвою «Воспоминание детства в дворянской мемуарной культуре конца XIX – начала XX века». Окреслюючи предмет своєї праці, дослідниця називає вживані нею мемуарні тексти маловідомими.⁶ Також авторка зазначає, що актуальність її роботи полягає в тому, що «мемуарний «дитячий текст» не розглядався в науці в аспекті системного підходу».⁷ Зокрема, дослідниця виділяє зміну «станової свідомості» на «індивідуальну»,⁸ й характеризує цей процес трьома періодами (1865-1880, 1880-1900, 1900-1914 р.). Також мемуари А. Лелонг використовуються Анною Михайловою у статті з доволі вичерпною назвою, що відповідає змісту «Женское vs мужское: домашнее дворянское образование в России в первой половине XIX века».⁹ Мемуари А. Лазаревої

---

⁴ Виноградов И. Неопубликованные воспоминания о Н. В. Гоголе его матери. *Acta Philologica. Филологические записки*. 2007. Вып. 1.

⁵ Див.: Александр Фёдорович Лабзин (1766 – 1825). Материалы к библиографии. *Литературоведческий журнал*. 2014. №35.; Васильева Ю. А. Ф. Лабзин в общественной жизни столиц и провинции конца XVIII – первой четверти XIX веков : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. / Самарский государственный университет. Самара, 2002.

⁶ Курнант Н. Б. Воспоминание детства в дворянской мемуарной культуре конца XIX – начала XX века: Автореф. дис. ... кан. филолог. наук. Санкт-Петербург, 2004. С. 3.

⁷ Там само. С. 4.

⁸ Там само. С. 13.

⁹ Михайлова А. Женское vs мужское: домашнее дворянское образование в России в первой половине XIX века. *Апрельские тезисы: Материалы междисциплинарной научно-исследовательской конференции (г. Пермь, 5–6 апреля 2019 г.)*. Пермь, 2019.

використовуються в дисертації Ірини Мартіанової.¹⁰ Таким чином Ми виокремлюємо максимально близькі до нашої теми наукові напрацювання, що стосуються повсякденного життя дворянських дітей та підлітків.

Ряд текстів використовується задля розкриття різних аспектів дворянського життя: майнових питань, побуту, взаємовідносин з селянами-кріпаками. Так у праці «Бабье царство: дворянки и владение имуществом в России (1700 – 1861)» американської дослідниці Мішель Ламарш Маррезе опублікованій в межах серії «Historia Rossica», яка присвячена аналізу прав на майно російських дворянок (які, на думку дослідниці, є ширшими за західні) можемо знайти покликання на використані нами тексти А. Лелонг, Е. Моллер, Е. Новоселової, Е. Хвоцинської.¹¹ Мемуари Е. Новоселової у контексті дворянського побуту як такого та майнових питань зокрема також використовуються у ряді праць російської дослідниці Ніни Онопрієнко.¹² Вплив православ'я на життя помісних дворян та їхні уявлення стосовно праці, скориставшись зокрема й мемуарами А. Лелонг, досліджує у своїх статтях Маріна Смахтіна.¹³ Олена Лаврентьєва у своїй монографії присвяченій історії повсякдення також використовує декілька текстів у різних розділах. Так мемуари А. Лелонг стають їй в пригоді при дослідженні

---

¹⁰ Мартіанова М. Повседневная жизнь детей российских дворян по мемуарам современников XVIII – начала XX в. : Автореф. дис. ...кан. ист. наук. Краснодар, 2010.

¹¹ Маррезе М. Бабье царство: Дворянки и владение имуществом в России (1700 – 1861) / пер. с англ. Н. Лужецкой. Москва, 2009.

¹² Оноприенко И. Быт провинциального дворянства: традиции и новации в 50-90-е годы XIX века (на примере Центрального Черноземья) : Автореф. дис. ...кан. ист. наук. Воронеж, 2007.; Ї ж. К вопросу об источниковой базе изучения дворянского быта в пореформенный период (на примере Центрального Черноземья). *Наукові записки*. Т.19. КН.1 Київ, 2009.; Ї ж. Характерные черты взаимоотношений дворовых с провинциальными помещиками в XIX в. *Via in tempore. История. Политология*. 2015. №7 (204).

¹³ Смахтина М. Религиозная регламентация организационно-хозяйственной деятельности российского помещного дворянства в поместье в XIX в. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2013. № 6 (32): в 2-х ч. Ч. I.; Ї ж. Трудовая этика российского помещного дворянства в XIX веке: представления об интеллектуальном и физическом труде (по литературным произведениям и мемуаристике). *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2013. № 5 (31): в 2-х ч. Ч. II.

дворянського харчування, Е. Раєвської – при дослідженні уявлень про ідеальну дівчину та жінку, а Е. Хвоцинської – при дослідженні відмінностей в поведінці провінційного та столичного дворянства, а також ставлення до нього відповідно.¹⁴

Тексти що присвячуються опису життя в інституті (Е. Ільїної – Пожарської, Н. Ковалевської, А. Лазаревої) також в основному використовуються тематично (дослідження різних аспектів життя інституток). Покликання на текст Лазаревої знаходимо в статті – передмові А. Белоусова до видання «Институтки: Воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц».¹⁵ Також цей самий текст бачимо у статті Варвари Понаморьової, яка розглядає мемуари як специфічний вид джерел для вивчення життя інституток, а також критикує попередньо згадану статтю А. Белоусова у вибірковості джерел, свідчень та поширенні стереотипів зокрема.¹⁶ Ця ж авторка використовує інший текст – мемуари Н. Ковалевської у статті присвяченій різнобічному висвітленню (символічній ролі, коштовності, історії становлення тощо) костюму інститутки.¹⁷ Відмінність становить текст Н. Ковалевської використаний Мариною Костюхіною у її синтетичному дослідженні присвяченому вихованню дівчат згідно з приписами спеціальної дівчачої літературі.¹⁸

Мемуари М. Глебової, М. Бардакової та Е. Ільїної-Пожарської не мають вагомого історіографічного доробку навіть у прикладному контексті. Не надто популярними є й мемуари Е. Раєвської. Окрім досить побічних згадок у декількох працях, про які ми писали вище, її особі та її літературному спадку

---

¹⁴ Лаврентьева Е. Повседневная жизнь дворянства Пушкинской поры. Этикет. Москва, 2007.

¹⁵ Белоусов А. Институтки. *Институтки: Воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц*. Москва, 2008.

¹⁶ Пономарева В. Воспоминания институток XIX – начала XX в. как исторический источник. *Вестник московского университета. Серия 8. История*. 2015. №2.

¹⁷ Пономарева В. Быть в форме: костюм институтки как предмет одежды и идеологема. Часть I. *Вестник московского университета. Серия 23. Антропология*. 2017. №2.

¹⁸ Костюхина М. Записки куклы. Модное воспитание в литературе для девиц конца XVIII – начала XX века. Москва, 2017.

у зрозумілому з назви контексті присвячена стаття Е. Приписнової «Выдающиеся современники в мемуарах Е. И. Раевской: образование, медицина, литература». У цій статті авторка відмічає наступне: «Нині творчості Е. І. Раєвської присвячено не настільки вагоме число досліджень: короткі згадки в словниках, довідниках, наукових статтях».¹⁹ На додаток, нічого з перерахованого далі авторкою не стосуються тем історії дитинства, юності, питань саморепрезентації, ідентичності тощо. Зустрічаються мемуари Е. Раєвської й в статті А. Галькової, але дослідницю цікавлять не мемуари як такі (хоча сама стаття містить методологічну частину), а ступінь редакторського втручання (наприклад пояснення термінів, подій, перекладу іноземних висловів) у мемуари митців.²⁰

Отже, підсумувавши написане вище, можемо дійти наступних висновків. Хоча і існує декілька досліджень (авторства Н.Курнант, І. Мартіанової та А. Михайлової), причетних до нашої теми, це не може бути схарактеризовано як широка історіографічна база. Таким чином, ми вважаємо використані нами джерела дослідженими вкрай недостатньо. Окремо можемо виділити декілька спільних тенденцій, що ми бачимо з цієї частини дослідження. По-перше, жіночі мемуари частіше досліджуються не як самостійне джерело, а у рамках більш загальних тем (дворянський побут, етикет, майнові питання), як підтвердження або спростування тих чи інших тез. По-друге, використання жіночих мемуарів що територіально стосуються Російської імперії стає популярним не раніше за 2000-роки. По-третє, такою самою є нижня межа для досліджень, базованих на жіночих мемуарах як основному джерелі. На останнє можемо побачити й іншу тенденцію. Більшість авторів, що цікавляться «жіночими питаннями» та жіночими мемуарами – жінки, що є важливою увагою для гендерного контексту нашої роботи.

---

¹⁹ Приписнова Е. Выдающиеся современники в мемуарах Е. И. Раевской. *INITIUM. Художественная литература: опыт современного прочтения: сборник статей молодых ученых*. 2021. Вып. 4. С. 63.

²⁰ Галькова А. Проблемы подготовки справочного аппарата мемуарной литературы об искусстве. *Текст. Книга. Книгоиздание*. 2014. №3 (7).

1.2. Історіографія досліджень дитинства та юності дворянок

Дитинство та юність дворянок, що жили в Російській імперії ХІХ століття, як ми побачили з попереднього підрозділу, більше цікавлять дослідниць, ніж дослідників. Також абсолютна більшість історіографічного напрацювання з даної теми належить російським науковцям, у порівнянні з українськими та західними дослідниками. Напрацювання західних дослідників найчастіше використовуються у якості методологічних взірців. Україномовні ж праці більше тяжіють до тематики вивчення становлення мережі шкіл, освітнього законодавства тощо. Окрім цього, можемо помітити, що більшість з аналізованих та використаних нами праць мають спільне історіографічне та методологічне ядро, тобто ряд монографій та статей, що повторюються з роботи в роботу. Так найвідомішими й найавторитетнішими згідно з частотою використання у наукових роботах є дослідниці гендерної та повсякденної історії Н. Пушкарьова²¹ та А. Белова,²² посилання на яких не зможемо уникнути й ми. Окрім того, саме ці дві дослідниці нерідко користуються еґо-джерелами при написанні своїх праць, а тому приділяють увагу й методології дослідження еґо-джерел. Також майже завжди зустрічаємо згадку відомої та класичної праці для історії дитинства «Ребенок и жизнь при старом порядке» Ф. Арьеса, який вважає дитинство соціальним конструктом, аналізує ставлення до дитинства, та називає «привілейованим

---

²¹ Найчастіше використовуються наступні праці: Пушкарьова Н. Домашнее образование российских дворянок (по мемуарной литературе конца XVIII начала XIX века). *Вестник Ун-та Российской академии образования*. 1999. № 2.; Її ж. У истоков женской автобиографии в России. *Филологические науки*. 2000. №3.; Її ж. Предмет и методы изучения «Истории повседневности». *Этнографическое обозрение*. 2004. № 5.; Її ж. Частная жизнь женщины в доиндустриальной России X - начала XIX в.: невеста, жена, любовница. Москва, 1997;

²² Монографія: Белова А. «Четыре возраста женщины». Повседневная жизнь русской провинциальной дворянки XVIII – середины XIX в. Санкт-Петербург, 2014.; Також статті: Белова А. Без родительского попечения: Провинциальные дворянки в столичных институтах. *Родина*. 2001. № 9.; Її ж. Домашнее воспитание дворянок в первой половине XIX в. *Педагогика*. 2001. № 10.

віком»²³ дитинства саме ХІХ століття,²⁴ різні праці Юрія Лотмана,²⁵ працю І. Кона «Ребенок и общество», в якій автор називає дитинство ХІХ століття романтизованим,²⁶ а також монографію Ольги Муравйової «Как воспитывали русского дворянина».²⁷

Усі ці праці зачіпають як дитинство, так і юність, адже межу між цими двома віковими проміжками (як ми побачимо в майбутньому) провести буває досить складно. Існує й інша проблема, яку синхронно у своїх статтях-історіографічних розвідках окреслюють дослідниці М. Ромашева та О. Кошелева. Окреслюючи невелике коло вагомих досліджень з історії дитинства,²⁸ дослідниці відмічають характерні проблеми для російської історіографії, які зачіпають й методологію. На фоні зростання кількості праць з історії дитинства М. Ромашева відзначає, що це не означає зростання їхньої якості,²⁹ а також зазначає, що більшість праць стосується радянського періоду.³⁰ О. Кошелева має ще категоричнішу позицію: «І все-таки ситуація за ці роки змінилася, і тому наше твердження треба уточнити: в Росії дійсно немає ні однієї книги з історії дитинства, котру можна було б назвати

---

²³ Згідно з автором, саме в ХІХ столітті дитина остаточно перестає уявлятися як «маленький дорослий». Це, своєю чергою, викликає підвищену увагу до її виховання.

²⁴ Аръес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. Екатеринбург, 1999. С. 42.

²⁵ Найпопулярнішою, звісно, залишається: Лотман Ю. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII начало XIX века). СПб, 1994.

²⁶ Кон И. Ребенок и общество. Москва, 2003. С. 8—9.

²⁷ Муравьева О.С. Как воспитывали русского дворянина. Москва, 1995.

²⁸ Сальникова А. Российское детство в XX веке: история, теория и практика исследования. Казань, 2007.; Кухер К. Размышляя о подходах к изучению истории детства в России XIX в. *Малолетние подданные большой империи: Филипп Аръес и история детства в России (XVIII - нач. XX века)*. Москва, 2012.; Келли К. Об изучении детства в России XIX веков. *Какорея. Из истории детства в России и других странах*. Москва-Тверь, 2008.; Келли К. Влияние новой идентичности на культуру: «открытие детства» в позднеимперской России. *Малолетние подданные большой империи: Филипп Аръес и история детства в России (XVIII - нач. XX века)*. Москва, 2012.

²⁹ Ромашова М. Дети и феномен детства в отечественной истории: новейшие исследования, дискуссионные площадки, события. *Вестник пермского университета. История*. 2013. Вып. 2 (22). С. 109.

³⁰ Там само. С. 112.

видатною».³¹ Така прикра обставина на думку дослідниці викликана не стільки пізнім (з відривом в 40 років) виданням перекладу праці Ар'єса, як відставанням російської історіографії від всесвітньої науки та небажанням самих науковців вивчати західні тенденції та методологію.³² Тож, можливо, що посилання на праці Ю. Лотмана, І. Кона та Ф. Ар'єса пов'язані не лише з аналізом історіографії, що його потребує кожне дослідження, але й з відсутністю великої кількості альтернатив. Через цю обставину здивування викликає наприклад наступна фраза дослідниці Ольги Секенової: «Антропологічна картина дитинства представниць різних соціальних груп другої половини ХІХ – початку ХХ ст. постає перед нами у всіх подробицях завдяки чисельним дослідженням, багато з істориків окремо зупинялись на проблемі «промовляння» дитячих вражень в мемуарних текстах».³³ Чисельні дослідження у посиланні обмежуються п'ятьма монографіями,³⁴ а «багато з істориків» представлені трьома статтями.³⁵

Оскільки історіографія з вивчення дитинства та юності є доволі широкою, надалі ми охарактеризуємо лише ті аспекти, що є гендерно маркованими і можуть бути корисними у розкритті нашої теми. У формуванні кола питань, що були б актуальними під час дослідження

---

³¹ Кошелева О. Филипп Арьес и российские исследования истории детства. *Вестник РГГУ. Серия «Философия. Социология. Искусствоведение»*. 2010. №15 (58). С. 26.

³² Там само С. 28—29.

³³ Секенова О. Детство в воспоминаниях российских женщин – историков второй половины ХІХ – первой половины ХХ в. *Вестник РУДН. Серия: История России*. 2021. Т.20. №2. С. 287.

³⁴ Муравьева О. Как воспитывали русского дворянина. М., 1995.; Веремко В. Дети в дворянских семьях России (вторая половина ХІХ – начало ХХ в.). СПб., 2015.; Мартианова И. Повседневная жизнь детей российских дворян по мемуарам современников ХVІІІ – начала ХХ в. Краснодар, 2010.; Курнант Н. Воспоминание детства в русской дворянской мемуарной культуре конца ХІХ – начала ХХ века. СПб., 2004.; Белова А. «Четыре возраста женщины»: повседневная жизнь русской провинциальной дворянки ХVІІІ – середины ХІХ в. СПб., 2010.

³⁵ Зарецкий Ю., Безрогов В., Кошелева О. *Детство в европейских автобиографиях: от Античности до Нового времени. Антология*. СПб., 2019.; Сальникова А. «Детский» текст и детская память в «эпоху катастроф». *Век памяти, память века: опыт обращения с прошлым в ХХ столетии*. Челябинск, 2004.; Пушкарева Н.Л. «Пишите себя!» (Гендерные особенности письма и чтения). *Сотворение истории. Человек. Память. Текст*. Казань, 2001.

репрезентації дитинства та юності авторками еґо-документів, корисною нам була стаття Анни Белової «Мир женского детства» в дворянской России XVIII – середины XIX века как методологическая проблема истории повседневности». В першу чергу, авторка зауважує важливу річ (посилаючись на думки філософа Ролана Барта), про котру не можемо не згадати й ми, перед тим як перейти до аналізу джерел: дитинство – це певна «стереотипна» категорія, поняття, до якого ми звикли та використовуємо зазвичай без рефлексії.³⁶ Таким чином, дитинство – це з одного боку частина життєвого циклу, а з іншого боку - поняття, яке може бути наділене різними сенсами.³⁷ Ця проблема, певна річ, є актуальною не лише для Російської імперії. Як ми з'ясували у своїх попередніх дослідженнях (курскових роботах), на думку декотрих дослідниць, наприклад, Пенні Кейн, у Британській імперії XIX століття невідомим був концепт «підліткового віку»,³⁸ а дискусія з цього питання ведеться ще від згаданої нами вище праці Філіпа Ар'еса.

Дослідження дитинства та юності (котру можуть ще подовжувати молодістю, або використовувати гендерні терміни, як-от у нашому випадку дівочтво) майже завжди йдуть поруч з дослідженнями виховання та освіти. Зокрема, нові погляди на виховання дівчат пов'язані, згідно з поширеним в історіографії поглядом, з впливами доробку Ж.-Ж. Руссо. Хронологічно ці зміни Юрій Лотман відносив до 70-х років XVIII століття.³⁹ В основному, внесок Ж.-Ж.Руссо розглядається як «посібник з виховання ідеальної

---

³⁶ Белова А. «Мир женского детства» в дворянской России XVIII - середины XIX века как методологическая проблема истории повседневности. *Женщина в российском обществе*. 2005. №3–4. С. 1.

³⁷ Ці сенси стосуються вікової межі, суспільного визнання концепту дитинства. Висновок про це ми можемо зробити лише тоді, коли проаналізуємо, як самі жінки уявляли своє дитинство.

³⁸ Kane P. *Victorian families in fact and fiction*. London, 1995. P. 75.

³⁹ Лотман Ю. *Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века)*. Санкт-Петербург, 1994. С. 51.

дружини».⁴⁰ Тут ми розуміємо, звісно ж, що рекомендації для виховання хлопців та дівчат суттєво різнились. Так у своїй статті ««Как вы лодку назовете так она и поплывет...» (о концепции полоролевого воспитания в романе Ж.-Ж. Руссо «Эмиль, или О воспитании»)» дослідниця Л. Штілева надає твору Руссо негативну оцінку. Адже мета такого виховання – бути абсолютно покірною своєму чоловіку, відректися від свого «я». Проте, найважливішим у цьому дослідженні для нас постає акцент дослідниці на тому, що якості та поведінка, якими мали володіти чоловік та жінка, були абсолютно протилежними. Окрім однієї схожої. Серед головних рис чоловіка, згідно з канонами Руссо та згодом «образу ідеальної маскулінності», дослідниця виділяє «дефіцит емоційності».⁴¹ Проте, якщо аналізувати її доробок, доходимо висновку, що хоча дівчата й вважались більш емоційними, їхнє виховання так само було спрямоване на придушення усіх «неправильних» емоцій (неприємних чоловіку, негативних). Тож у дослідженнях з виховання та освіти дівчат (бодай до 1860-х років, коли закінчується «дореформений період») в Російській імперії існує тенденція підкреслення ролі виховання задля створення «добрих дружин» та «корисних матерів родин».⁴² Надалі дослідники більшою мірою розходяться у поглядах, але ми ще згадаємо про це у третьому розділі нашої праці.

Окрім того, як зазначає Ірина Мартіанова у своїй дисертації під назвою «Повсякденне життя дітей російських дворян по мемуарах сучасників XVIII – початку XX ст.», дитинство далеко не завжди було складовою мемуарів, адже «не завжди було приводом для міркування та не завжди мало категорію

---

⁴⁰ Чернявская Н., Киреева Н., Жилина И. Гендерное воспитание: исторический аспект. *Вестник БГТУ им. Шухова*. 2013. №4. С. 224.

⁴¹ Штылева Л. Как вы лодку назовете так она и поплывет...» (о концепции полоролевого воспитания в романе Ж.-Ж. Руссо «Эмиль, или О воспитании»). *Историко-педагогический журнал*. 2012. №2. С. 48.

⁴² Митропольская А. Духовно-нравственные традиции воспитания девушек в России XVIII-XIX вв. *Психолого – педагогический журнал Гаудеамус*. 2015. № 1(25). С. 143.

цінності».⁴³ Також історикиня окреслює певну тенденцію, що авторки у своїх мемуарах схильні описувати «лише яскраві епізоди та характерні риси повсякденності дитинства, які запам'ятались їм як найбільш важливі з точки зору дорослих».⁴⁴ Можливо, це пов'язано з тим, що дитинство сприймалося «...лише як підготовчий етап до майбутнього, дорослого життя...».⁴⁵ Інший аспект виокремлює Анна Белова. Дослідниця зазначає, що мемуаристки зображали своє дитинство або ідеалізовано або занадто безнадійно, в залежності від власних стосунків з матір'ю.⁴⁶ Наталя Пушкарьова, своєю чергою, виокремлює дихотомію «суворий батько» / «турботлива мати». Дослідниця пише, що «В дуже багатьох спогадах батько описується як владна людина, яка змушувала дітей боятися себе, а мати – як добра покровителька».⁴⁷ Дослідниця Л. Бровкіна зауважує, що поняття сім'ї як таке асоціювалося саме з дітьми, і що народження та виховання дітей часто було головним сенсом повсякденного життя.⁴⁸

Тож, наступне питання: яких якостей очікували від дівчат? По-перше – побожності. На думку О. Лісициної, релігійний аспект виховання не втрачав своїх домінантних позицій бодай до середини ХІХ століття, з чим пов'язано сприйняття жінки та дівчинки як «носійки та охоронниці традиційних християнських цінностей».⁴⁹ З боку якостей дослідниця виділяє «терпіння»,

---

⁴³ Мартианова И. Повседневная жизнь детей российских дворян по мемуарам современников XVIII – начала XX в. С. 9.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Лисицына О. Воспитание будущих «жён» и «матерей в российской дворянской семье конца XVIII – первой половины XIX века. *Вестник ТвГУ. Серия «История»*. 2016. № 3. С. 18.

⁴⁶ Белова А. «Четыре возраста женщины». Повседневная жизнь русской провинциальной дворянки XVIII – середины XIX в. Санкт-Петербург, 2014. С. 149.

⁴⁷ Пушкарева Н. Критическое переосмысление проблемы преемственности поколений и необходимость гендерного образования. *Женщина в российском обществе*. 2003. № 1-2. С. 26.

⁴⁸ Бровкина Л. Образование дворянки во второй половине XIX в. *Научные ведомости БелГУ. Сер. Исторические и политические науки*. 2006. №4. Вып.1. С. 59.

⁴⁹ Лисицына О. Воспитание будущих «жён» и «матерей в российской дворянской семье конца XVIII – первой половины XIX века. *Вестник ТвГУ. Серия «История»*. 2016. № 3. С. 20—21.

«покірність» та «смиренність»,⁵⁰ а також «турботливість» та «жертвність».⁵¹ До цього списку можна додати й схожі якості напрочуд «працьовитості», «скромності», «доброчесності».⁵² Такому «набору якостей» також сприяло життя у «замкненому просторі» (дівчинка як правило знаходилася в садибі, домівці тощо).⁵³

Таким чином, ми бачимо, що наявні на момент написання нашої праці роботи з історії дитинства, як правило, критикуються іншими дослідниками як недостатньо якісні та недостатньо сучасні, вивчення дитинства дворянок обмежується вкрай невеликою кількістю ґрунтовних наукових робіт, і що «пошук дитинства» є вкрай далеким від свого закінчення. Проте, головні питання, які ставлять науковці, залишаються сталими: «що таке дитина» та «як це – бути дитиною»? Або ж, якщо Ми маємо сказати конкретніше, «що таке бути хлопчиком» та «що таке бути дівчинкою».

1.3. Методологія дослідження

Методологічним інструментарієм нашої роботи постають загальнонаукові методи синтезу та аналізу, історико-порівняльний метод, історико-антропологічний підхід (щільний опис), мікроісторичний підхід, а також методологія історії емоцій, case studies, identity studies, гендерні студії, методологія історії повсякдення, нової соціальної історії та методологія аналізу еґо-джерел. Окрім того, ми зачіпаємо сфери історії уявлень та історії понять. На нашу думку, лише така синтетичність допоможе спробувати відповісти на питання «що таке дитина» та як нею бути.

Метод аналізу було використано задля отримання інформації з джерел, *метод синтезу* для об'єднання отриманих під час дослідження результатів, а

---

⁵⁰ Лисицына О. Воспитание будущих «жён» и «матерей в российской дворянской семье конца XVIII – первой половины XIX века. С. 24.

⁵¹ Там само. С. 26.

⁵² Чернявская Н., Киреева Н., Жилина И. Гендерное воспитание: исторический аспект. С. 224.

⁵³ Суринская М. Образование и воспитание дворянских девушек в XVIII – нач. XIX века. *Аналитика культурологии*. 2012. №22. С. 26.

історико-порівняльний метод дозволив нам виокремити спільні та окремі риси тексту та інформації, що їх представлено в джерелах. За допомогою *щільного опису Кліфорда Гірца* ми інтерпретуємо отриману інформацію як таку, що наділена значеннями автором тексту (актором) та невіддільна від соціальних умов та вкладених автором сенсів, що пояснюють культурну спільноту та її семіотичний простір загалом. Використання *мікроісторичного підходу*, як і *case studies*, обумовлені тим, що кожний з текстів становлять окремий «кейс», окрему людину та окремий набір уявлень. Також через ці «окремі випадки» ми можемо встановити загальну картину, що її воліють/не воліють демонструвати авторки текстів, а також виокремити приклади певної девіації. *Історія уявлень* використовується в контексті того, що уявлення, характерні для суспільства певного періоду, можуть збігатися з практиками, а можуть, навпаки, не відповідати їм. *Нова соціальна історія* стає корисною через те, що діти є окремою соціальною групою, і ця соціальна група має свій дискурс, а *історія понять* – як складова визначення вікових меж та значень, що вкладалися у категорії «дитинства», «юності», «дівоцтва» тощо.

Найголовнішу роль у нашій науковій розвідці відіграють *емоції*, дослідження яких, своєю чергою, неможливо без вивчення контексту, в якому вони функціонують. Емоції⁵⁴ – це поняття,⁵⁵ яке невідривно пов'язано як з простором та часом, так і з життєвими циклами людини. Наразі найвідомішими дослідниками та дослідницями історії емоцій є Роб Боддіс, Уте Фреверт, Ян Пламер, Барбара Розвейн, Уільям Редді та Пітер Стернс.

---

⁵⁴ Наразі не встановлено, чим є емоції. Питання про те, чи емоції є «вродженою особливістю людства» та є однаковими для всіх (універсалізм), або вони є соціальним конструктом (тут мова йде не про їхню регуляцію соціумом, а про те, що самі емоції виникли у результаті розвитку людства, наприклад, як мова, і є засобом комунікації; конструктивізм) – є дискусивним. Тут також не забуваємо, що історія емоцій – доволі новий напрямок досліджень, і його методологічний апарат знаходиться у стадії активної розробки.

⁵⁵ У цьому дослідженні ми не надаємо визначення емоціям, окрім того, що запропонував вживати Ян Пламер у своїй праці «Історія емоцій». Це означає що емоції виступають як загальне метапоняття, синонімічне до слова «почуття». Це реакція на події, а також оцінювальні судження, які йдуть у зв'язку з певними означеннями цих реакцій: страх, радість, відчай і так далі тощо.

Емоції, які у нашому дослідженні розглядаються згідно з теоретичним наробітком Яна Пламера як соціальний конструкт,⁵⁶ завжди сприймалися як частина поведінки (гідної, або навпаки – недостойної). Емоції витворювались соціумом через численні заборони або навпаки – заохочення. Також вони залежали від «мови, культурних практик, очікувань та моральних переконань».⁵⁷ [Переклад з англ. тут і далі мій. – Н.К.] Тому не дивно, що емоції водночас були частиною етикету, а отже вони функціонували як невіддільна частина «вміння поводитися правильно, згідно з правилами». А хіба ми можемо говорити про соціальні еліти ХІХ століття, як про тих «хто правильно поводитися не вмів»? Таким чином одним з наших вихідних тверджень є те, що емоції «підлягали вихованню», оскільки декотрі з них заохочувались, а декотрі – табуувалися.

У зв'язку з цим твердженням, неможливо оминати й той факт, що емоції є однією з центральних категорій у популярному в історіографії понятті «розділених/обумовлених сфер», під якими розуміють зокрема й різні норми поведінки хлопців та дівчат, чоловіків та жінок. Відповідно, пов'язаний з цим поділи на ідеали фемінності та маскуліності, а також на приватну та публічну сферу вимагали наявності та демонстрації різних наборів емоцій та особистих якостей. Так, концепція обумовлених сфер, яка є дискусійною та останнім часом навіть досить енергійно підлягає сперечанню, все ж таки не може бути викреслена з цієї праці у зв'язку з масивним історіографічним доробком та актуальними питаннями, що їх ставлять дослідники, вивчаючи її функціонування. Так допускаючи існування «розділених сфер», ми беремо за друге вихідне твердження те, що «правильна» жіноча роль мала б нав'язуватися дівчинці з дитинства, і що дівчата мали завчасно відому їм стратегію їхнього життя й поведінки, а також знали про «норми поведінки та

---

⁵⁶ Мова йде про те, що ми дотримуємося позиції, що емоції «створюються й забуваються», і ніяк не є незмінними від «природи», а не лише про те, що вони піддаються соціальному контролю.

⁵⁷ Rosenwein B. Worrying about Emotions in History. *The American Historical Review*. 2002. Vol. 107. No. 3. P. 837.

допустимого самовираження».⁵⁸ Дослідниця Анна Белова зокрема називає це «насадженням «нормативної» жіночності», під чим розуміє насильницькі соціальні дії з боку батьків та вихователів.⁵⁹ Як розуміємо, таке бачення обумовлено наробком з *гендерних студій*, що мають витoki від праць Джоан Скотт. Ми маємо розуміти, що стать та гендер – це різні поняття, де перше є природним, а друге – соціально обумовленим (сконструйованим). Так текст написаний жінкою завжди відрізнятиметься від тексту написаного чоловіком, матиме особливий, «жіночий дискурс», репрезентуватиме інші цінності, інші моделі поведінки, інший набір ситуацій. Про змінність емоцій, їхню репрезентацію та навіть співвідношення позитивних та негативних емоцій залежно від гендеру, але у контексті соціологічних досліджень та сучасності, пишуть також Робін Сімон та Леда Нат.⁶⁰

Тож, постає наступне питання: чи у дівчат намагалися виховати певну «стандартизовану» ідентичність (та чи існувала вона взагалі)? Якщо так, то якою вона була? Як відбилося на аналізованих нами текстах уявлення про стандарт: чи бажали жінки показати себе такими, якими вони мали бути згідно з уявленнями про правильне виховання? Або ж демонстрували певну девіантність? Згідно зі *студіями ідентичності*, ми розуміємо Я (ego) як поліідентичне уявлення про себе в різних соціальних колах, ситуаціях, в різних проміжках часу тощо. Ідентичність і Я (та Ми) є змінними категоріями, що дозволяють аналізувати, ким людина себе вважала, що було для неї важливим тощо.

Історія повсякдення також тісно пов'язана з історією дитинства та гендерними студіями (бо існує різниця між «дитинством» як таким, та дитинством хлопців/дівчат) зокрема. Окрім того, що мемуари стосуються

---

⁵⁸ Белова А. «Мир женского детства» в дворянской России XVIII - середины XIX века как методологическая проблема истории повседневности. С. 1.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Simon R., Nath L. Gender and Emotion in the United States: Do Men and Women Differ in Self-Reports of Feelings and Expressive Behavior? *American Journal of Sociology*. 2004. Vol. 109, No. 5.

«звичайних днів», як їх проводять авторки, можемо виокремити й наступні положення. Дві великі проблеми історії дитинства — це: проблема уявлення про дитинство як про стадію життя та культурний символ, і проблема «пов'язана з реконструкцією світу дітей як соціальної та сімейної групи...вивченням ролі, місця, соціальних функцій, що відводились дитині в різних соціально-культурних контекстах в різні історичні епохи; а також відбиття цих реалій в свідомості дорослих».⁶¹ Також, на думку Ігоря Кона існує канон про те, якою має бути дитина, а є повсякденне життя, яке демонструє, якою дитина була. На думку того ж дослідника «Слова «дитина» та «дитинство» частіше визначають нормативний канон, тоді як слово «діти» описують реальних хлопчиків та дівчат та їхні повсякденні практики».⁶² Виокремлюється й ряд соціологічних парадигм до вивчення дитинства: діти як соціальна меншина, діти як група з окремим соціальним простором, дискурси що стосуються ідей дитинства та дитини.⁶³ Тож ми наголошуємо, що розуміння дитинства, як і дорослості враховує багато критеріїв: біологічні, соціальні, ідеологічні і так далі тощо, а також є залежним від концепцій фізіологічної та інтелектуальної зрілості.⁶⁴ А це означає що «...модерне дитинство відіграє вагомую частину в створенні простору між «"існуванням"» та «"репрезентацією"», між природним феноменом як таким та політикою його зображення».⁶⁵

Ego-джерела широко долучаються до вивчення життя жінок і дітей. Особливо це популярно серед тих дослідників, хто зацікавлений саме

---

⁶¹ Безрогов В., Кошелева О., Тендрякова М. Передмова. «Вся история наполнена детством». Наследие Ф. Арьеса и новые подходы к истории детства. Москва, 2012. С. 8.

⁶² Кон И. От истории детства к истории девочек и мальчиков: гендерные аспекты в осмыслении теории Ф. Арьеса. «Вся история наполнена детством». Наследие Ф. Арьеса и новые подходы к истории детства. Москва, 2012. С. 34.

⁶³ Там само. С. 42.

⁶⁴ Cohen A. Childhood between Past and Present. *Hesperia Supplements. Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy*. 2007. , Vol. 41. P. 3-4.

⁶⁵ Ryan P. How New Is the "New" Social Study of Childhood? The Myth of a Paradigm Shift. *The Journal of Interdisciplinary History*. 2008. Vol. 38, No. 4. P. 576.

концепціями дитинства та повсякденним життя дітей.⁶⁶ При дослідженні его-джерел важливо пам'ятати, що вони бувають як синхронними, так і асинхронними. У нашому випадку джерела не є синхронними з описуваними в них подіями, а тому мають таку важливу властивість як ретроперспективність погляду. Але его-джерела не мають підлягати верифікації, адже це про погляд «зсередини», це про конкретне бачення та конкретну версію подій, що більше – це текст, що пишеться або для себе, або ж для конкретних людей і далеко не завжди призначений широкій аудиторії.

Таким чином, описаний вище інструментарій допоможе нам розв'язати коло проблем, що його згадано в розділі: наскільки схоже (або наскільки відмінно) авторки описують своє дитинство крізь призму емоційного сприйняття, і чи можемо ми через це казати про певний «суспільний стандарт», що його виводять з нових правил виховання, початок яким поклав Ж.-Ж. Руссо, а також «загальноприйнятого уявлення» про обумовлені сфери чоловіків та жінок. Важливість цих питань підкреслимо цитатою А. Белової: его-документи дозволяють поглянути на дитинство не «ззовні», а як на «пережиту, суб'єктивну історію власного дитинства».⁶⁷ Тож, чи бажали жінки репрезентувати себе згідно з суспільним стандартом, який охоплював певний набір якостей, таких як: релігійність, м'якість, покірність, турботливість, жертвність, працьовитість, скромність та добродішність?

---

⁶⁶ Каннингем Х. Истории детства: Обзорное историографическое эссе. *«Вся история наполнена детством»*. Наследие Ф. Арьеса и новые подходы к истории детства. Москва, 2012. С. 109.

⁶⁷ Белова А. «Мир женского детства» в дворянской России XVIII - середины XIX века как методологическая проблема истории повседневности. С. 2.

Розділ 2. Представлення дитинства авторками мемуарів

2.1. Спільні риси повсякденного життя авторок

Для того, щоб зрозуміти почуття авторок стосовно їхнього дитинства, емоційного середовища, в якому вони перебували, а також яким вони запам'ятали період, коли були дітьми, потрібно проаналізувати, наскільки схожим було повсякденне життя жінок у той етап, що ми його власне називаємо дитинством.⁶⁸ Іншими словами, ми маємо з'ясувати де та як саме пройшли дитячі роки авторок та які аспекти свого життя вони виокремлювали найяскравіше. Таким чином, у цьому підрозділі мова піде про спільний досвід дівчат-дворянок, що його проживала більшість жінок цієї соціальної групи у кінці XVIII – XIX століття.

Нашим вихідним твердженням буде наступна цитата: «життєва дорога дворянина, як правило, починалася в садибі».⁶⁹ Майже усі авторки аналізованих нами текстів або народилися в садибах та саме там проводили своє дитинство, або ж часто подорожували до садиб своїх родичів чи батьківських знайомих.⁷⁰ Характерною рисою для цього шару тексту постає те, що «Я» авторки відходить на задній план, відбиваючись переважно у описах навколишнього світу. З одного боку це може свідчити про те, що відомості про родину або середовище в якому зростали жінки здаються авторкам вартими згадки більше за власні почуття, а з іншого про те – що почуття згадати складніше, а тому вони вписували найяскравіші згадки в ширший контекст життя того часу, на котре припало їхнє дитинство.

---

⁶⁸ Хронологічні межі та події, що умовно «переводили» дівчинку у наступну вікову групу/категорію будуть розглянуті у наступному розділі. Тут відзначимо, що нашим орієнтиром при написанні цього розділу постала та частина текстів, де авторки не вживають на означення себе інших понять (дівчина, баришня, девица), окрім як «діти».

⁶⁹ Евангулова О. Художественная «вселенная» русской усадьбы. Москва, 2003. С. 47.

⁷⁰ Щодо виключень: у мемуарах немає свідчень чи жила Е. Новоселова у садибі до закінчення інституту, Н. Ковалевська пише про інститут і згадує лише те, що батько проживав на околицях Петербургу, Н. Неведомська-Динар згадує лише «дім» без уточнення локації, а С. Лайкевич рано втратила батьків та виховувалась родиною Лабзіних у самому Петербурзі.

Наприклад, особливо показовими тут є мемуари М. Бардакової під назвою «Головино» (хоча сама авторка мешкала в Москві, тобто приїжджала в садибу «гостювати»), адже цілком присвячені її перебуванню в однойменній садибі та опису села та його мешканців, що її оточували. Щобільше, виходячи з назви та перших абзаців, це й було метою М. Бардакової при написанні цього коротенького нарису.

Загалом, з серед кола аналізованих нами джерел, виокремлюються три різні погляди, що узагальнюють ставлення-рефлексію дорослих авторок стосовно проживання у дворянській садибі. Перший можемо знайти в мемуарах А. Лелонг: «Наше милое тихое дѣтство прошло среди простой, патриархальной деревенской жизни».⁷¹ Таке ставлення є найпоширенішим, але звісно, зрозуміти, що саме стоїть за «ідеалізованими» твердженнями про тихе дитинство у селі – справжнє ставлення авторки чи ностальгія за дитинством як за «золотим часом життя» певно сказати неможна. Друге ставлення пов'язане з нудьгою. Наприклад Е. Моллер пише, що переїзд її родини до Петербурга викликав в неї лишень позитивні почуття і що «Съ этого дня началась для насъ [дѣтей – Н.К.] новая жизнь, раздольная, веселая».⁷² Третє ж ілюструє погляд на садибу як на місце «заточення» або «відчуження». Так, за свідченнями Е. Хвоцинської її мати порівнювала життя в Огарево з життям в жіночому монастирі,⁷³ а сама Е. Хвоцинська нерідко їздила «у світ» у дещо старшому віці, долучаючись до столичного життя.

Певна ізольованість, або ж «інтровертність» є поширеною характеристикою садиб в історіографії. Дослідники Е. Марасінова та Т. Каждан у своїй ґрунтовній та різнобічній праці зазначають, що «садиба була

---

⁷¹ Лелонг А. Воспоминания Анны Козьмичны Лелонгъ. *Русскій архивъ*. 1913. Вып. 6. С. 789.

⁷² Моллеръ Е. Памятныя замітки Е.Н. Моллеръ, рожденной Муравьевой. *Русская старина*. 1890. Т. LXVI. Вып. 5. С. 328.

⁷³ Хвоцинская Е. Воспоминания Елены Юрьевны Хвоцинской. (Рожденной княжны Голицыной). *Русская старина*. 1897. Т. XCI. Вып. 9. С. 599.

художнім та духовним простором зі складною семантикою та специфічним відбиттям перебігу часу в свідомості її мешканців».⁷⁴ Як нерідко підкреслюється, садиба до того ж відбивала характер її власника.⁷⁵ Узагальнюючі ці твердження, можемо казати, що згідно з сучасною науковою думкою, садиба розуміється як окремий, замкнений світ. Проживання в садибі не могло не накладати на дівчаток відмінний від «столичного» світогляд та образ мислення. Дихотомічність садибного та міського підкреслюється нерідко; як правило, міському життю надаються ознаки динамічності та мінливості, а сільському – статичності, та навіть циклічності.⁷⁶ Окремо згадуються навіть «провінційні звичаї», що до них поблажливо ставилися мешканці столиці.⁷⁷ До того ж саме жінки могли майже увесь час проживати в садибах разом з дочками або маленькими дітьми; старші хлопці та чоловіки покидали її межі частіше (заради навчання, служби тощо).

Як ми вже згадували, багато в чому авторки концентруються на спогадах речей, що їх оточували, і вже в цей опис вміщують себе. Особливо можемо виділити дещо гіперболізовану увагу до інтер'єру та природи в абсолютній більшості з аналізованих нами джерел. Природа безпосередньо пов'язується як з садибою (та селянами), так і з дитинством. Наприклад знаходимо наступні роздуми та посвяту у мемуарах А. Лелонг:

Природа для насъ, выросшихъ въ деревнѣ [Підкреслення тут і далі мої. – Н.К.], настоящая ласковая мать, она способна успокоить и утѣшить во всѣхъ горестяхъ и печаляхъ. Дѣтство проведенное въ деревнѣ, навсегда оставляетъ свое вліяніе на человѣка. Я отъ всего моего сердца желаю, чтобы мои дорогія дѣтки, для которыхъ я пишу эти записки, также любили наши мирные поля и лѣса, какъ ихъ любила и я.⁷⁸

⁷⁴ Марасинова Е. Каждан Т. Культура русской усадьбы. Очерки русской культуры XIX века. Т1. Общественно-культурная среда. Москва, 1998. С. 268.

⁷⁵ Там само. С. 278.

⁷⁶ Жаплова Т. Образ русской усадьбы в поэзии XIX – начала XX века. Оренбург, 2006. С. 10.

⁷⁷ Лаврентьева Е. Повседневная жизнь дворянства Пушкинской поры. Этикет. С. 374.

⁷⁸ Лелонг А. Воспоминания Анны Козьмичны Лелонгъ. Вып. 7. С. 62.

Як ми можемо побачити, Анна Лелонг виділяє колективну ідентичність, яка пов'язує людей, що виростили в селі, та вважає, що таке життя обов'язково залишає на людині свій відбиток. На додаток, в цій самій цитаті присутнє порівняння природи з матір'ю, а також словосполучення «мирні поля», що відсилає нас не лише до романтизованих уявлень, але й, можливо, до відчуття безпеки, що його авторка мала в дитинстві. Окремої згадки потребує твердження А. Лелонг, згідно з яким любити природу її навчив селянин Віссаріон, який був «большой эстетикъ, несмотря на самую грубую оболочку».⁷⁹ Він, за словами авторки, надихав її вчити «естествознание». На додаток жінка відмічає, що «насъ тогдашнихъ «барышень въ семьяхъ помещиков подобным наукамъ не учили, вся наша дѣтская литература была “благонравно-сентиментальная”».⁸⁰ А отже селяни поставали ще й альтернативним джерелом інформації, яку дівчата, скоріше за все, не могли отримати від інших людей (представників свого стану) або з обмеженого кола дівчачої літератури.

Це зауваження підводить нас до виокремлення ще однієї риси, що її часто можна помітити в джерелах. А саме до близькості авторок з селянами, яка є поширеним мотивом багатьох з цих мемуарів. З одного боку серед дослідників є тенденція розглядати цей аспект згідно з «ідеалістичною концепцією» дворянського побуту в садибі, що підкреслює як єдність з природою, так і гармонічний зв'язок дворянського та селянського світів.⁸¹ З іншого боку, вважається, що така близькість стосувалася переважно саме дітей, адже вони ще до кінця не усвідомлювали станову різницю, а тому через незнання могли мати з селянами тісні зв'язки.⁸² Ми ж гадаємо (і це

---

⁷⁹ Лелонг А. Воспоминания Анны Козьмичны Лелонгъ. Вып. 7. С. 79.

⁸⁰ Там само. С. 80.

⁸¹ Попова О. Образ дворянской усадьбы в русской прозе конца XIX – начала XX веков: Автореф. дис. ... кан. филолог. наук. Пермь, 2007. С. 7.

⁸² Городнова Л. Взаимодействие дворянской и крестьянской культур в пространстве провинциальной усадьбы. *Аналитика культурологии*. 2009. №14. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimodeystvie-dvoryanskoy-i-krestyanskoy-kultur-v-prostranstve-provintsialnoy-usadby> (дата звернення: 27.05.2022)

залишитися гіпотезою, адже підтвердити це твердження наразі важко і воно потребуватиме додаткових досліджень), що існує й третій варіант, який пов'язаний з переосмисленням минулого під час написання мемуарів. Можливо, що «любов до селянина» є бажанням показати себе «правильним поміщиком» або «дитиною правильного поміщика» опісля реформ 1860 року,⁸³ навіть якщо насправді могли існувати певні хиби.⁸⁴ Аргументом на підтвердження цієї думки постає те, що авторки наводять приклади «поганих поміщиків»,⁸⁵ яких засуджують і протиставляють своїм родинам, а також те, що усі тексти були опубліковані не раніше за два десятиліття опісля реформ. Незважаючи на гарне ставлення авторок до селян, згідно з їхніми ж зізнаннями, така близькість далеко не завжди толерувалась. Анна Лелонг, яка проводила свій час з селянськими дітьми, за порадою своєї няні приховувала це від матері, бо та цього не любила.⁸⁶ Але дитинство, вочевидь, в цілому сприймалось як пора свободи, якою авторки користувались і порушували настанови, до того ж нерідко маючи тісніші зв'язки з нянями та гувернантками, ніж з батьками.⁸⁷

Про це може також свідчити певна сепарація від дорослих. Дівчата не лише більше часу проводили в оточенні «виховательок» та «вчителів», але й часто взагалі «усувались під час важливих подій»:

Наступала великая пятница – самый неприятный день въ году. Приходило масса бабъ, весь домъ становился какъ говорятъ «вверхъ дномъ», мыли, чистили, убирали всѣ закоулочки, всѣ полочки, чистили образа, посуду. Насъ изгоняли на цѣлый день изъ дома, если была сносная погода, а при дурной затворяли въ какую нибудь одну комнату.⁸⁸

---

⁸³ Наприклад див: Новоселова Е. Воспоминанія 50-хъ годовъ. Памяти отца. *Русская старина*. 1911. Т. СXLVIII. Вып. 10. С. 108—109.

⁸⁴ Певно, що ставлення кожного окремого дворянина до помісних селян було різним й залежало від особистих якостей/поглядів, але, можливо, що у «своїх конкретних випадках» авторки могли дещо прикрашати картину.

⁸⁵ Наприклад див: Лелонг А. Воспоминанія Анны Козьмичны Лелонгъ. Вып. 6. С. 794.

⁸⁶ Там само. С. 787.

⁸⁷ Марина М. (Бардакова М). Из семейной хроники минувшого века. С. 188.

⁸⁸ Лелонг А. Воспоминанія Анны Козьмичны Лелонгъ. Вып. 7. С. 73.

Про декотру окремішність життя дорослих та дітей може свідчити й наступна цитата: «Жили мы, дѣти, такою полною и чисто дѣтскою жизнью. Жизнь взрослых была намъ неизвѣстна и чужда. Мы удалены были отъ всѣхъ дрязгъ, заботъ, тревогъ, несогласій взрослых людей. ореоль чистоты и невинности окружалъ наши беспечные годы».⁸⁹ Гадаємо, що тут мова йде не лише про уявлення дитинства як окремого віку, а дитини як невинної істоти, але й свідоме виключення дітей з «дорослого, чужого життя» пов'язаного з різним «негативом». До того ж знов бачимо відсилку до дитинства як до найкращої та безтурботної пори.

Іншою спільною характеристикою є не надто велика важливість жіночої освіти. М. Гоголь зазначає, що її не відпускали на бали, бо «така освіта в Малоросії непотрібна». Жінка має бути хазяйкою, а інше — неважливо.⁹⁰ Її ж чоловік, за свідченнями авторки, так само не вважав за потрібне, щоб М. Гоголь продовжувала освіту, і навіть «не бажав цього».⁹¹ Схожу тенденцію виокремлює й Марина Бардакова переказуючи слова своєї бабусі. Та народилась 1814 року, а її батько приділяв увагу лише освіті синів, в той час як з дівчат вистачало бути «молодыми та лицом пригожими», бо їх чекає доля «матерів та рукодільниць».⁹² Дослідниця А. Белова відзначає, що коли хлопців «освічували», то дівчат «виховували», що формувало «асиметричний канон». Тобто, маємо справу з поняттями освіта/виховання, наділеними різними сенсами та такими, що корелюють зі статтю дитини.⁹³

Окрім питань освіти, де батьки часто турбувались лише про синів, бачимо гендерно марковані особливості (суворість виховання) ще й в таких реченнях як-от, наприклад, це: «Порядок и дисциплина у насъ были введены

---

⁸⁹ Новоселова Е. Воспоминания 50-хъ годовъ. Памяти отца. С. 99.

⁹⁰ Гоголь М. Автобіографическая записка Маріи Ивановны Гоголь, Матери Н.В. Гоголя. *Русскій архивъ*. 1902. Вып 4. С. 710.

⁹¹ Там само. С. 715.

⁹² Марина М. (Бардакова М). Из семейной хроники минувшего века. С. 196.

⁹³ Белова А. «Четыре возраста женщины». Повседневная жизнь русской провинциальной дворянки XVIII – середины XIX в. С. 100—101.

сь самого дїтства, особливо къ дочерямъ, какъ будто предчувствовали, что намъ придется много бороться въ жизни, трудиться и превозмочь разныя невзгоды».⁹⁴

Таким чином можемо коротко підсумувати отриману інформацію. Більшість з дівчат народилися та жили або ж проводили багато часу в садибах, що сприяло доволі спокійному та стабільному життю, яке могло ускладнюватися переважно взаєминами з іншими людьми або хворобами близьких родичів. Ставлення до такого життя у авторок було різним – від схвалення до нудьги. Велику увагу при написанні своїх текстів жінки приділяли опису предметів побуту та природи тощо, нерідко надаючи йому пріоритет над написанням власного «Я», що обмірковує події та оцінює їх. Також авторки мали доволі тісні контакти з селянами, адже селяни були невіддільною частиною садибного життя; дівчата більше опікувалися нянями, гувернантками та вихователями, ніж з батьками. Окрім того, батьки ставилися до дітей – дівчат та хлопців – по різному. У наймолодші роки акцент у вихованні дівчат полягав у правильному вихованні, що згідно зі свідченнями авторок, готувало їх до майбутньої ролі матері та хазяйки садиби. Тож, для цього вікового проміжку дівчатам надавалося гендерно обумовлене виховання, що готувало їх до «традиційних» жіночих обов'язків. Тепер перед нами постає завдання зрозуміти, як авторки описували жінок, що їх оточували, і наскільки традиційними були зображувані ними чесноти.

2.2. Опис інших жінок як відображення «норми»

У історіографічному підрозділі (1.2) ми вже згадували набір чеснот, яким, на думку дослідників, згідно з уявленнями ХІХ століття, мала володіти будь-яка дворянка і який, згідно з приписами, виховуватися у дівчат хіба що не з народження. Дослідники позначають цей набір як «традиційні християнські цінності», зараховуючи до нього такі якості як терпіння,

---

⁹⁴ Неведомская-Динар Н. Очерки моихъ воспоминаній. *Русская старина*. 1906. Т. СХХVII. Вып 9. С. 655.

скромність, жертвність, добродієність тощо.⁹⁵ Тож можемо припускати, що у суспільному уявленні саме такі риси характеру вважались нормою. За логікою побудови дихотомій, девіантними якостями для жінки були б такі антонімічні риси як нетерплячість, розбещеність, егоїзм, гріховність. Як ми побачимо далі, найбільше уваги авторками приділяється чеснотам власних матерів. Гадаємо, що це пов'язано з тим, що мати у більшості випадків була взірцем для маленької дівчинки, її найближчою родичкою й мала з самого дитинства демонструвати їй приклад правильної поведінки. До того ж саме мати виступала особою, яка мала над своєю дитиною найбільший контроль та регламентувала/контролювала її виховання. Дитинство ж, якщо покликатися на доробок Ж.-Ж. Руссо (та зміну розуміння з ним виховного процесу дітей як такого), було найважливішою порою, коли формувалася (виховувалася) особистість майбутнього дорослого.

До того ж виокремимо, що концептуально «жінка» та «жіночність» у цій праці розглядається як два різних поняття, де за жіночність вважається вище окреслений набір рис, що нібито властивий жінці (тобто, статево відмінній від чоловіка істоті) природно (хоча є сконструйованим). Тому у подальшому тексті репрезентуються не тільки самі жінки, а і їхня жіночність, й остання – більшою мірою.⁹⁶

Перед тим як перейти до аналізу, відповімо ще на одно питання, яке може виникнути у читача, а саме: чому опис стосуватиметься лише жінок? Тут треба означити два фактори, через які чоловіки залишаються переважно поза межами цього дослідження. Перший чинником є наше особисте зацікавлення в тому, які риси виокремлювались авторками в інших жінках, оскільки це й репрезентує ті риси, які авторки воліли б мати (або ж не мати навпаки), і ті риси, які вважають достойними згадки. Показово про цю

---

⁹⁵ Ми зустрічали цю думку у А. Белової, О. Лисициної, Н.Чернявської, Н. Киреевої, І. Жилиної, про що вказано в підрозділі 1.2.

⁹⁶ Кардапольцева В. Женственность как социокультурный конструкт. Вестник РУДН, серия Социология. 2005. № 1(8). С. 65.

обставину говорить Е. Хвоцинська: «О тѣхъ же людях, которые доброй памяти не стоятъ, я буду говорить вскользь или совсѣмъ умолчу».⁹⁷ З цієї цитати ми робимо припущення, що персоналії в джерелах подаються вибірково, і скоріше за все Е. Хвоцинська не одинока у своєму бажанні не згадувати «поганих» чи «неважливих» для неї людей. Другим чинником виступає той факт, що у наймолодші роки дівчата проживали переважно у специфічному жіночому просторі. Жінки та їхній опис домінує над чоловіками, чиї особи з близьких людей представлені батьком (який не завжди проживає в садибі, та про фігуру якого ми ще згадаємо у наступному підрозділі), братами – які вже теж зазвичай проживають окремо. Інші чоловіки згадуються як правило побічно – це представники «дворні», селяни, священники, гості, інколи - вчителя. Тобто самі авторки більше пишуть про жінок. Чоловіки ж в їхньому житті збільшуються пропорційно їхньому віку (бодай ця тенденція прослідковується до старості, яка не фігурує в аналізованих нами мемуарах).

Тож якими були жінки, що оточували дівчат та належали до їхнього соціального стану? Переважно жінки писали про образи своїх матерів, що їх запам'ятали. Так Марія Гоголь окреслює, що перша дружина її батька «была красавица и добра, какъ ангел. Она была 16-ти лѣтъ и любила своего мужа до обожанія».⁹⁸ Власну мати авторка описує як «дѣвицу 20-лѣтъ, добрую и скромную».⁹⁹ Е. Новоселова зазначає наступне: «Родилась я отъ умныхъ, добрыхъ, могу сказать рѣдких по душе родителей. Мать моя – это был идеаль женской нервности,¹⁰⁰ мягкости. Красивая, умная, по тому времени вполнѣ

---

⁹⁷ Хвоцинская Е. Воспоминания Елены Юрьевны Хвоцинской. (Рожденной княжны Голицыной). *Русская старина*. 1897. Т. LXXXIX. Вып. 3. С. 513.

⁹⁸ Гоголь М. Автобиографическая записка Марии Ивановны Гоголь, Матери Н.В. Гоголя. С. 706.

⁹⁹ Там само. С. 707.

¹⁰⁰ Нервности може бути одруківкою від «верности». З іншого боку, оскільки ми зустрічаємо схожу характеристику в іншому джерелі та виходячи з контексту, гадаємо, що це є синонімічним поняттям до «жіночої» емоційності/чутливості.

образованная...».¹⁰¹ Щобільше, Е. Новоселова вважає, що її батько багато в чому поступався матері і їй потрібно було «спускатися до нього», хоча вона робила це з «жіночою м'якістю та повагою».¹⁰² Особливо цікавою постає в цьому випадку характеристика «нервовості», яку знаходимо також в А. Лелонг:

- Мать моя была совсѣмь иного характера, любимица семьи, красивая, живая, нервная, часто вспльчивая, страдала припадками истерии при сильном испугѣ и волненіи; ея сестра и мужъ берегли и любили ее безконечно, все въ домѣ жило для нея и все дѣлалось по ея желанію, все печальное отъ ней скрывали, а также и всѣ хозяйственныя неудачи и затрудненія, пока было возможно, тетя и отецъ улаживали безъ нея, и все худое отъ ней скрывали, чтобы не разстраивать ея. Это соблюдалось всѣми въ домѣ; всѣ ее баловали без конца. Насъ она, как я теперь помню, очень любила, но на дѣтей мало обращала вниманія и росли мы, хотя и въ одномъ домѣ, но далеко отъ нея.¹⁰³

Вочевидь, незважаючи на етикет і потребу «тримати обличчя», такі якості як жіноча емоційність та чуттєвість заохочувались, проте пов'язувались з потребою жінку «оберігати», й, ймовірно входили в комплекс уявлень про те, що «жінка слабкіша за чоловіка» та може не витримати життєвих потрясінь.

Як описує свою мати Е. Хвоцинська? Авторка відмічає, що хоча усі «девицы Бахметевы» були красиві, найкрасивішими були її тітка та мати (тобто найближчі особи). Мало того, «Несмотря на свою красоту она [мати – Н.К.] считала себя очень некрасивой, что еще болѣе придавало ей прелести, такъ какъ она олицетворяла собою скромность».¹⁰⁴ Також виокремлюється її чистота та обожнювання чоловіка, згідно з якими мати авторки навіть не помічала залицянь інших чоловіків.¹⁰⁵ Цікаві риси авторка виокремлює й описуючи свою бабусю, Тетяну Борисівну Потьомкіну. Хоча жінка мала

---

¹⁰¹ Новоселова Е. Воспоминанія 50-хъ годовъ. Памяти отца. *Русская старина*. 1911. Т. СXLVIII. Вып. 10. С. 98.

¹⁰² Там само. С. 98.

¹⁰³ Лелонг А. Воспоминанія Анны Козьмичны Лелонгъ. Вып. 6. С. 780.

¹⁰⁴ Хвоцинская Е. Воспоминанія Елены Юрьевны Хвоцинской. (Рожденной княжны Голицыной). Вып. 3. С. 517.

¹⁰⁵ Хвоцинская Е. Воспоминанія Елены Юрьевны Хвоцинской. (Рожденной княжны Голицыной).. Вып. 5. С. 357.

красу та статки, вона робила усе що могла для інших, і не «задивлялася ні на що земне».¹⁰⁶

Материнство, згідно з уявленнями авторок є певною межею. Хоча ми не будемо аналізувати як авторки оцінювали власне материнство, адже це не є метою цієї праці, характерно як Е. Раєвська пише про те, що коли її «матушка» стала «матір'ю», то покинула усі знайомства та майже нікуди не їздила, весь час займаючись дітьми. Окрім того, авторка, як й інші, виокремлює красу своєї матері.¹⁰⁷

Е. Моллер пише, що коли її батько одружувався вдруге, їм (дітям) було важливо, щоб «нова мама» була доброю. Її ж гувернантка описала «нову маму» як «добру, молоду та красиву».¹⁰⁸ «Въ Петербургѣ мы увидѣли нашу молодую маму, она насъ обласкала, подарила намъ красивыя куклы и разныя игрушки; мы ее полюбили».¹⁰⁹ З усіх авторок схожий на цей набір чеснот засуджує лише М. Глебова, вважаючи їх перепорою на шляху щастя своєї матері та про що ми ще згадаємо у наступному підрозділі.

А ось як М. Бардакова описує хазяйку садиби Головино: «...В.И., сохранившая, несмотря на свою полноту, слѣды прежней красоты...».¹¹⁰ Першою, як і в багатьох інших випадках знов згадується краса. Другою ж релігійність: «Благочестивая, религіозная, склонная къ мистицизму, она вела очень замкнутую жизнь; строго соблюдала посты, посѣщала монастыри, совершала частыя паломничества...».¹¹¹ Третім милосердя: «Любя благотворить втайнѣ, она давала у себя пріютъ сирымъ и убогимъ и раздавала щедро милостынню».¹¹² Е. Раєвська, чії спогади присвячені її

---

¹⁰⁶ Хвощинская Е. Воспоминанія Елены Юрьевны Хвощинской. (Рожденной княжны Голицыной). Вып. 4. С. 137—138.

¹⁰⁷ Раевская Е. Приживальщики и приживалки. *Русскій архивъ*. 1883. Вып. 3. С. 72—73.

¹⁰⁸ Моллеръ Е. Памятныя замітки Е.Н. Моллеръ, рожденной Муравьевой. С. 327.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Марина М. (Бардакова М). Головино. *Русскій архивъ*. 1915. Вып. 9-10. С. 45.

¹¹¹ Там само. С. 45—46.

¹¹² Там само. С. 46.

бабусі, пише, що бабуся вважалася взірцевою матір'ю, але насправді була типом старосвітської російської барині та дітьми не займалася.¹¹³ Можемо зазначати, що «любов до дітей» не була сталою характеристикою: інколи, як в цьому випадку, «ігнорування» дітей засуджується, проте не усі авторки мали близькі зв'язки з матерями. А ось ми бачимо безпосередню згадку того, як мати навчає своїх дівчат поводитися правильно і виховує «необхідні риси»:

Воспитывали насъ очень строго, мать моя, не смотря на свое официальное положеніе, съ ранняго утра занималась нами, сама готовилась, чтобы намъ старшимъ дать начальное образованіе, строго относилась къ воспитанію и къ нравственнымъ началамъ; утро начиналось тѣмъ, что мы собирались у нея въ спальнѣ, читали Евагеліе и молились вмѣстѣ. Она успѣвала за всѣмъ слѣдить, пріучала насъ к труду, къ исполненію долга, къ порядку, внушала чувства любви, уваженія, состраданія, на праздникахъ пріучала насъ думать о бѣдныхъ, неимущихъ, старыхъ, больныхъ.¹¹⁴

Ще однією тенденцією, вартою згадки, є схильність до прикрашання минулих часів. Марина Бардакова романтизує часи «майже 100-літньої давнини» (початок ХІХ століття), оскільки за її уявленням бабуся була доброю, «хуторською», а всі люди (однолітки та сучасники бабусі) навколо були з нею схожі.¹¹⁵ Авторка неодноразово надає романтизований опис минулим часам, де нібито панували щиріші відносини, повага до членів родини ніколи не порушувалась, престиж батька був непохитним тощо.¹¹⁶ Відхід від подібних цінностей відкрито засуджує й Е. Хвоцинська,¹¹⁷ відчуваючи «хвилі емансипації».

Звісно, авторок у дитинстві оточували й інші жінки (переважно селянки), але їм ніколи не надавалося такого розлогого опису. В основному ж, якщо такий був, він дублював «дворянські» чесноти, або обмежувався

---

¹¹³ Раевская Е. Бабушка Екатерина Александровна Бибикова. (Изъ воспоминаний внучки). *Русскій архивъ*. 1883. Вып 4. С. 353.

¹¹⁴ Неведомская-Динар Н. Очерки моихъ воспоминаній. С. 653.

¹¹⁵ Марина М. (Бардакова М). Из семейной хроники минувшого века. С. 191.

¹¹⁶ Там само. С. 193.

¹¹⁷ Хвоцинская Е. Воспоминанія Елены Юрьевны Хвоцинской. (Рожденной княжны Голицыной). Вып. 5. С. 370—371.

вдячністю авторок нянькам/вихователькам. З іншого боку усі інші жінки (окрім найближчих родичок-дворянок) могли маргіналізуватися. Яскравим прикладом є зауваження Е. Раєвської, яка пише, що її мати давала уроки «барышням», «сиротам-соседкам», що «живали у них». Проте таке суспільство (авторка пише – жіноче) сприймалось як шкідливе для «нравственности», на відміну від чоловічого. «Я всегда помнила эти слова и чѣмъ болѣе живу, тѣмъ болѣе убѣждаюсь в ихъ истинѣ».¹¹⁸ Хоча, як бачимо з дослідної літератури, схожі наставляння можна було зустріти й у відношенні чоловіків (невіра у можливість дружби між чоловіком та жінкою, дівчинкою та хлопчиком).¹¹⁹

Таким чином, у жінок, що їх описували авторки, відсутній «мужній підтекст», що його, наприклад, вважають характерним для XVIII століття. Не культивуються такі якості як самовпевненість чи владність (остання може стосуватися лише описів бабусь, й то авторки нерідко відчували до своїх старших родичок страх). Припускаємо також, що авторки вибирають такий шлях свідомо.¹²⁰ Проте, з іншого боку, це може бути також підсвідомим відбиттям суспільних взірців поведінки, цінностей та оцінювань, що їх конструювало суспільство.¹²¹ Також, цінності описувані авторками й дійсно вписуються в уявлення про християнські чесноти, щоправда, з одним виключенням. Майже всі жінки виділяють у своїх описах ще й категорію «краси», щобільше – з неї починають, надають їй пріоритет. На жаль, це подається як певний факт, адже детальні описи зовнішності жінок у більшості випадків відсутні. У цікавому контексті цю особливість підкреслювала М. Костюхіна, зазначаючи, що хоча й існувало певне

---

¹¹⁸ Раевская Е. Приживальщицы и приживалки.. С. 78.

¹¹⁹ Костюхина М. Записки куклы. Модное воспитание в литературе для девиц конца XVIII – начала XX века. С. 97.

¹²⁰ Черенкова А. «Идеальная женщина и примерная жена XVIII столетия, на примере воспоминаний А. Е. Лабзиной». *INITIUM. Художественная литература: опыт современного прочтения: сборник статей молодых ученых*. 2021. Вып 4. С. 91.

¹²¹ Кардапольцева В. Женственность как социокультурный конструкт. Вестник РУДН, серия Социология. 2005. № 1(8). С. 63.

табування тілесності, проте духовні та моральні приписи розходилися з практикою, і насправді краса культивувалася та активно обговорювалася.¹²²

Отже, можемо узагальнити, що авторки не воліють демонструвати девіації властиві жінкам, що їх оточували, та описують їх за «стандартним» взірцем, як «красивих, добрих, нервових (у позитивному сенсі), добродішних, жертвних та релігійних». Тож можемо сказати, що абсолютна більшість жінок, окрім тих, яким авторки воліють надати однобічно негативний образ, майже позбавлені суттєвих недоліків. Процитуємо тут Е. Лаврентьєву, хоча й це не стосується жінок: «Сучасники А. Пушкіна нерідко називали «в інтимності» своїх дружин «бабами», «жінками», «старухами», а на сторінках мемуарів дружина величалася «дорогою половиною», «вірною подругою», «другинею», «спільницею», «домашнім ангелом» тощо».¹²³ Скоріше за все, маємо схожу тенденцію й тут – спробу зберегти добрий образ на пам'ять нащадкам і розцінювати такий опис як репрезентацію «нормативної жіночності», що її чекали від тогочасних жінок незалежно від віку і яку мали б успадкувати авторки аналізованих нами текстів, а потім, ймовірно, «передати у спадок» й своїм дочкам.

2.3. Репрезентація дитинства авторками ego-документів

Проаналізувавши середовище та оточення, що в ньому проводили своє дитинство авторки, у цьому підрозділі ми переходимо до почуттів, які авторки вкладали в описи своїх наймолодших років. Здебільшого, емоції, які фігурують в текстах, пов'язані з комунікацією з іншими людьми. Проте, почнемо ми з того, що більшість з авторок репрезентують своє дитинство як щасливе. Можливо, ми маємо ідеалізовану картину пригадування своїх ранніх років, що характерно для ретроперспективного бачення. Так М. Бардакова вже у другому абзаці своїх мемуарів зазначає: «Много свѣтлыхъ,

---

¹²² Костюхина М. Записки куклы. Модное воспитание в литературе для девиц конца XVIII – начала XX века. С. 145.

¹²³ Лаврентьева Е. Повседневная жизнь дворянства Пушкинской поры. Этикет. С. 290.

отрадныхъ воспоминаній, ранняго дѣтства связано с гостеприимнымъ кровомъ этой старой дворянской усадьбы...».¹²⁴ А. Лелонг демонструє схоже ставлення: «Милое, счастливое дѣтство! съ какимъ удовольствіємъ вспоминаю я его».¹²⁵ «Дѣтский, счастливый возрастъ всему доволенъ, въ особенности перемѣнъ, у него нѣтъ еще сожалѣнія о прошломъ!» пише Е. Хвоцинська.¹²⁶ А Е. Новоселова розповідає: «Дѣтство! о чудная дивная пора, гдѣ все было улыбка, свѣтъ и радость! И единственная спокойно безмятежная эпоха моей жизни...Почти у всѣхъ дѣтство оставляетъ лучшее воспоминаніе, но такое лучезарное какъ мое...многимъ ли оно выпало на долю!».¹²⁷ Тож як ми бачимо, дитинство пригадується як щось світле, радісне та незмінно щасливе. Проте існує виключення з цього правила.

У попередньому підрозділі ми згадували М. Глебову як єдину з жінок, що не толерувала «набір чеснот» своєї матері. Вона ж, так само, не вважає своє дитинство щасливим. Авторка описує ситуацію, коли її мати вдруге вийшла заміж, а тому жили вони не з батьком, а з вітчимою. Ось як жінка характеризує свою мати: «Мать была женщина добрая, любящая, но безхарактерная, безвольная, вполнѣ подчинявшаяся мужу. Малѣйшее желаніе, капризъ его, были безпрекословно исполняемы и, къ сожаленію, обрушувались на меня и на мою сестру Вѣру».¹²⁸ Це один з двох випадків, де ми можемо звернутися до згаданої в попередньому підрозділі дихотомії Наталі Пушкарьової про добру мати та сурового батька (в інших джерелах батько й мати мають однаково позитивні характеристики, хоча авторки все одно більше пишуть про матір). На противагу матері М. Глебова малює тиранічний образ свого вітчима: «Изъ рѣзвыхъ, беззаботныхъ дѣвочекъ, мы превратились въ запуганныхъ, робкихъ, смотрящихъ на міръ Божій

¹²⁴ Марина М. (Бардакова М). Головино. С. 44.

¹²⁵ Лелонг А. Воспоминанія Анны Козьмичны Лелонгъ. Вып. 7. С. 96.

¹²⁶ Хвоцинская Е. Воспоминанія Елены Юрьевны Хвоцинской. (Рожденной княжны Голицыной). Вып. 5. С. 366.

¹²⁷ Новоселова Е. Воспоминанія 50-хъ годовъ. Памяти отца. С. 99.

¹²⁸ Глебова М. За пятьдесят летъ. (Воспоминанія г. Глебовой). *Русская старина*. 1916. Т. CLXVI. Вып. 6. С. 464.

исподлобья. Радостными моментами дня для насъ было время, когда вотчимъ уходилъ изъ дому».¹²⁹ Авторка зазначає, що разом з сестрою боялася його повернення додому. І навіть за його відсутності, дівчата їли «заборонені ласощі» чи грали до того «схованими за наказом вітчима іграшками» *залякано озираючись*.¹³⁰ Це єдиний текст з настільки великою частотою використання таких слів на позначення емоцій як злість (з боку вітчима) та переляк (з боку дівчат та матері). З цим М. Глебова пов'язує негативні зміни «а въ моей головѣ уже въ 8 лѣтъ стали копошиться тяжелыя мысли: дѣтскія, но грустныя, очень грустныя...».¹³¹ Останнє речення першої глави (присвяченої дитинству) завершується явним сарказмом: «Начался снова радостный, счастливый день дѣтства...».¹³² Що ж до згаданого образу «сурового батька», то почуття страху перед батьківської фігурою знайомий не лише М. Глебовій. Н. Неведомська-Динар пише що її батько був «строг та взыскателен» що викликало в неї почуття страху.¹³³ Про страх та «почуття відчуження» в компанії батька (разом із любов'ю до нього) пише й Е. Хвощинська.¹³⁴

Найбільша кількість емоцій авторок, так чи інакше, пов'язана з відносинами із родичами у різних контекстах. Як бачимо, особливо це стосується авторитету матері та батька. Хоча, як ми помітили у попередньому розділі, матері «любили» своїх дітей, але це не заважало їм не рахуватися з дитячими уподобаннями чи почуттями. Наприклад в мемуарах А. Лелонг знаходимо наступне: «Насъ дѣтей заставляли всегда ѣсть горячее как бы оно не было, съ нашими вкусами не справлялись: я въ дѣтстве не любила свеклу, но мнѣ наливали борщъ и я, хотя и съ отвращеніемъ, должна

---

¹²⁹ Глебова М. За пятьдесят летѣ. (Воспоминанія г. Глебовой). С. 464.

¹³⁰ Там само. С. 465.

¹³¹ Там само. С. 468.

¹³² Там само. С. 469.

¹³³ Неведомская-Динар Н. Очерки моихъ воспоминаній. С. 655.

¹³⁴ Хвощинская Е. Воспоминанія Елены Юрьевны Хвощинской. (Рожденной княжны Голицыной). Вып. 9. С. 602.

была сѣдять его хоть немного».¹³⁵ Як правило така строгість батька та матері компенсується родичкою або нянькою/вихователькою що виступає антиподом «заборонам». Так, наприклад, тітка Анни Лелонг толерувала те, що вона приносила пучки спаржі додому з городу, в той час якщо «мое приношение видѣла мать, то всегда сердилась на меня говоря: «опять вся перепачкалась, растрепалась! посмотри на себя, на что ты похожа! Потому я всегда старалась какъ можно рѣже попадаться ей на глаза».¹³⁶ І знову: «Мы всегда бывали очень довольны, если ѣхали однѣ без матери, такъ какъ тогда мы себя чувствовали несвободными, постоянно боялись, что она на насъ разсердится за что нибудь».¹³⁷ Найавторітетнішою та найсуровішою часто виступає бабуся. Відносини своєї матері з бабусею Е. Раєвська характеризує так: «Повиновение родителямъ было до того безусловно, то въ послѣдствіи никто изъ сыновей не протестовалъ, а дочери и подавно; онѣ-же матери чрезвычайно боялись».¹³⁸ Свої власні відносини з бабусею авторка характеризує так: «Лѣтъ до семи-восьми, я очень любила бабушку, забавляла ее своею болтовнею, танцами и разными представлениями, въ которыхъ участвовали иногда сестра и старшій братъ».¹³⁹ Але згодом її ставлення до бабусі змінюється, й авторка навіть намагається знайти тому раціональне пояснення:

Выростая стала я очень застынчива и къ тому же прислушивалась к неосторожнымъ разговорамъ окружающихъ меня. Матушка и тетка говорили про бабушку не очень стѣснясь; гувернантки наши ея боялись (она съ ними гордо держалась), и онѣ шушукали и сплетничали про нею между собою, не подозрѣвая, что дѣтскія уши на сторожѣ. Мысли мои стали путаться; въ присутствіи бабушки мало по малу мною стал овладѣвать какой-то неопредѣленный страхъ; что-то тѣснило мнѣ горло, я ни слова не могла выговорить, сидѣла какъ истуканѣ. Все что окружало бабушку меня начало пугать: я боялась большихъ, пустыхъ комнатъ, особенно одной, гдѣ висѣло по

¹³⁵ Лелонг А. Воспоминанія Анны Козьмичны Лелонгъ. Вып. 6. С. 791.

¹³⁶ Лелонг А. Воспоминанія Анны Козьмичны Лелонгъ. Вып. 7. С. 79.

¹³⁷ Там само. С. 95.

¹³⁸ Раевская Е. Бабушка Екатерина Александровна Бибикина. (Изъ воспоминаний внучки). С. 355.

¹³⁹ Там само. С. 359.

стѣнамъ много старинныхъ гравюръ въ золотыхъ рамкахъ, и одна, представляющая видѣніе Гамлета, наводила меня на панической страхъ.¹⁴⁰

Підсумовує цю історію Е. Раєвська наступним чином: «Мнѣ тяжело признаваться, но когда бабушка скончалась, мнѣ стало легче: при одной мысли о ней, меня давило какое-то тяжелое чувство».¹⁴¹

З іншого боку, якщо батьки помирили рано, то їхні постаті не знаходили такого емоційного відклику з боку авторок. Цікавою є паралель Е. Моллер, як вона описує смерть своєї матері. З одного боку, вона зазначає що плакала, кричала, та була невтішною, а з іншої – двічі зауважує що їй було «скучно» від того, що їй заборонили бачити мати.¹⁴² У зв'язку з вочевидь раннім віком, досить нейтрально на смерть батька реагує й Софія Лайкевич. Авторка зазначає, що зі смерті матері пам'ятає лише рожеву труну та пустоту у домі, а смерть батька «не справила на неї ніякого впечатления».¹⁴³

Другий фактор, що часто викликає в дівчат емоційну реакцію – релігійні події та символи. «Ни одно, когда либо видѣнное мной, изображение Пресвятой Дѣвы Маріи съ Предвѣчнымъ Младенцемъ такъ не запечатлѣлось въ моей памяти, какъ этотъ чудный ликъ [Казанской – Н.К.] Божіей Матери...» пише Марина Бардакова.¹⁴⁴ Але частіше ми знову натрапляємо на почуття страху:

Утро после заутрени мы проводили въ церкви у обѣдни, настроение у всѣхъ въ этотъ день было особенно торжественное, тихое, молитвенное. Я, какъ себя помню, всегда этотъ день чувствовала совсем не такъ, какъ всегда: чего то боялась, мнѣ казалось, что я такая грѣшница, что не дождусь завтрашняго дня.¹⁴⁵

Або:

---

¹⁴⁰ Раевская Е. Бабушка Екатерина Александровна Бибикина. (Изъ воспоминаний внучки). С. 359-360.

¹⁴¹ Там само. С. 360.

¹⁴² Моллеръ Е. Памятныя замітки Е.Н. Моллеръ, рожденной Муравьевой. С. 326.

¹⁴³ Лайкевичъ С. Воспоминанія Софіи Алексѣевны Лайкевичъ. *Русская старина*. 1905. Т. СХХIV. Вып. 10. С. 171.

¹⁴⁴ Марина М. (Бардакова М). Головино. С. 48.

¹⁴⁵ Лелонг А. Воспоминанія Анны Козьмичны Лелонгъ. Вып. 7. С. 70.

Я всегда шла исповѣдываться съ полным желаніемъ рассказать всѣ мои грѣхи и сомнѣнія. Но подходя исповѣдываться, страшно робѣла и у меня исчезало изъ памяти, все что думала раньше, и я, хотя отходила отъ нашего батюшки умиленная его отпускной молитвой, но недовольная и неудовлетворенная моимъ раскаяніемъ.¹⁴⁶

Е. Моллер також зазначає з поміж інших своїх, уривчастих ранніх спогадів, що різдвяний спів ченців та черниць її настільки налякав, що вона розплакалась та прибігши до своєї кімнати сховалась під ліжком.¹⁴⁷ Ще однією важливою згадкою постане те, що, вочевидь, таке «чуттєве» сприйняття релігії було пов'язано саме з дитячим віком та «садибною ізольованістю». Адже як зазначає А. Лелонг: «...я помню эту заутреню и то чувство любви и страданій за Христа которые наполнили мое дѣтское сердечко; никогда уже послѣ, я съ такимъ чувствомъ не страдала за Христа, какъ въ эти дѣтскіе годы, пока я еще никакой другой жизни кромѣ жизни въ деревнѣ не знала».¹⁴⁸

Цікаво виокремити й той факт, що багато з авторок майже не критикують себе, хоча й наділяють такими рисами як сором'язливість, слізливість тощо. А ось С. Лайевич не лише підкреслює що багато плакала, за що отримала прізвисько «Сільфіда Зефіротовна Слезова» від свого прийомного батька, але навіть називає себе «тупою» та «непонятною ученицею».¹⁴⁹ Виділяє вона в собі й «дитячу гордість та невдячність».¹⁵⁰ А ще вона, на власну думку, дурна, перелякана,¹⁵¹ та не має особливих талентів.¹⁵²

На останнє, можна згадати про таку важливу рису аналізованих нами его-документів, як недовіру авторок до власних дитячих спогадів. Її двічі описує М. Бардакова. Авторка зазначає: «Я случайно припоминаю рассказы о немъ, [мова йде про келію «якогось пустельника» - Н.К.] и они

¹⁴⁶ Лелонг А. Воспоминанія Анны Козьмичны Лелонгъ. Вып. 7. С. 70.

¹⁴⁷ Моллеръ Е. Памятныя замітки Е.Н. Моллеръ, рожденной Муравьевой. С. 326.

¹⁴⁸ Лелонг А. Воспоминанія Анны Козьмичны Лелонгъ. Вып. 7. С. 73.

¹⁴⁹ Лайкевичъ С. Воспоминанія Софьи Алексѣевны Лайкевичъ. *Русская старина*. 1905. Т. СХХІV. Вып. 10. С. 172.

¹⁵⁰ Там само. С. 173.

¹⁵¹ Там само. С. 176.

¹⁵² Там само. С. 174.

представляються мнѣ такими нѣжними, что я не даю себе отчета въ томъ, существовалъ ли онъ на самомъ дѣлѣ, или это была легенда, созданная пылкимъ дѣтскимъ воображеніемъ.¹⁵³ Іншим разом М. Бардакова зазначає, що коли вона повернулася до Головино, то Божественный ликъ Казанской Божіей Матери [ікона – Н.К.] показався їй потускнілим.¹⁵⁴ Тут треба зауважити, що якщо розглядати авторку водночас як персонажа твору, то маємо уявлення себе в двох часових площинах (тоді й зараз). Зокрема, це характерно й для поезії та прози того часу.¹⁵⁵ Схоже за сенсом (хоча й нетотожне) твердження про статус дитинства можна відшукати у Н. Неведомської – Динар: «Мы, какъ дѣти, были въ сторонѣ и жили въ нашемъ юномъ мірѣ, далеко отъ интересовъ старшихъ родныхъ...»¹⁵⁶

Таким чином, підсумуємо отриману нами інформацію. По-перше, авторки аналізованих нами мемуарів здебільшого проживали в схожих умовах: їхнє дитинство проходило у дворянських садибах, вони нерідко контактували з селянами, виховувалися згідно з тогочасними приписами й воліли репрезентувати себе та інших крізь ті категорії, що входили до поняття тогочасної норми. Щодо ж фактичної репрезентації дитинства, що в основному полягає в описі побутових аспектів, природи, інтер'єру, й найповніше розкривається через взаємини з родичами та сприйняття релігії, то ми отримуємо досить неочікувані результати. Якщо не брати до уваги лише слова, що означають почуття, як наприклад любов, щастя тощо, а лише уривки, що містять розгорнуті описи, то зможемо виокремити декілька рис. На перший погляд, авторки («ховаючи своє Я») описують своє дитинство доволі нейтрально. На другий погляд, якщо повністю довіряти їхньому баченню, можемо вважати, що це був «найщасливіший етап їхнього життя», де ні в них самих, ні в їхньому оточенні не простежується девіації. Але така

---

¹⁵³ Марина М. (Бардакова М). Головино. *Русский архивъ*. 1915. Вып. 9-10. С. 49.

¹⁵⁴ Там само. С. 53.

¹⁵⁵ Жаплова Т. Образ русской усадьбы в поэзии XIX – начала XX века. С. 137.

¹⁵⁶ Неведомская-Динар Н. Очерки моихъ воспоминаній. С. 658.

репрезентація дитинства не є яскравою. По-перше, вочевидь, уявлення про важливість дитинства як життєвого етапу було доволі розпливчастим, адже у порівнянні з пізнішими мемуарами, хоча б з тими, що ми аналізували того року (де авторки народились в той самий час, як зазначені нами мемуари вже публікувались на сторінках журналів),¹⁵⁷ фігура «Я-донька», а тим паче «Я-люблена донька» майже відсутня. Замість неї фігурує зовсім інша контекстуальна категорія «ми, діти». По-друге, якщо дозволити авторкам говорити поміж речень, то ми побачимо, що насправді, скоріше за все, вони намагалися заглядати негативні конотації. З нами поводитися занадто суворо (проте ми відчували безмірну любов), без родичів нам було легше (але вони нас любили), ми сповідалися (проте боялися). Саме такі почуття як невдоволення, сором, й особливо страх простежуються у більшості текстів. А отже за демонстрацією норми та щасливого життя полягало замовчування того, що випадало з «правильного», «суспільно коректного» наративу. До того ж – не усі з авторок схильні довіряти власній пам'яті, проявляючи сумніви до власних же тверджень, а саме дитинство ще не набуло такої цінності, якої набуде з початком та надалі у ХХ столітті. У зв'язку з цим у наступному розділі перед нами постає інше завдання: спробувати відповісти на питання, чи такі самі цінності мали дівчата, коли переходили до наступного етапу свого життя – дівочтва, чи стає їхнє «его» гучнішим, де цей етап починався та де закінчувався, а також як змінювалося соціальне оточення та почуття авторок в міру того, як вони починали все більше відповідати за власне життя.

---

¹⁵⁷ Полонська-Василенко Н. Спогади. Київ: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 591 с.; Тулуб З. Моя жизнь. Киев: Киев-Париж-Дакар, 2012. 432с.

Розділ 3. Представлення юності авторками мемуарів

3.1. Де закінчується дитинство та починається юність: репрезентація дорослішання

Як вже згадувалось на початку цієї праці, пошук межі, що розділяє два перші життєві етапи людини, а саме дитинство та юність, є актуальною дослідницькою проблемою, оскільки ніякої одноголосної думки з приводу того, де ми бачимо кінець дитинства й початок юності ми не знайдемо. Це пов'язано з трьома основними проблемами, з якими зіштовхнеться будь-який дослідник історії дитинства, як зіштовхнулись й ми. По-перше, ми й досі не маємо (та й не сподіваємось мати) сталого визначення дитинства та юності як таких. Адже це дуже складні, багатоконпонентні поняття, які можуть спиратися на різні критерії оцінювання (як-от офіційно визнана межа, яка існує в сучасному світі (юридичне повноліття), біологічні фактори (наявність менструації, здатність народжувати дітей), самовизначення (психологічна зрілість) і так далі тощо). Наприклад, Катріона Келлі зазначає, що, як правило, у багатьох культурах, дитинство закінчується там, де починається «статева зрілість індивіда».¹⁵⁸ Але це не є універсальною ознакою. По-друге, дитинство та юність – гендерно нейтральні терміни, в той час як юнацтво та дівочтво – ні. А це, своєю чергою, підіймає попередньо згадане коло питань ще раз, адже ні фізіологічне дорослішання, ні вступ у відповідну віку соціальну роль тощо не відбувається у хлопців та дівчат одночасно. Вочевидь, так само він може бути пов'язаний з різними «соціальними ритуалами», певною ініціацією (наприклад, як ми згадували вище, з початком менструації у жінок). По-третє ж, усі ці уявлення будуть змінюватися залежно від історичного періоду та регіону, який цікавить науковця. Тож нашим завданням є зрозуміти, який сенс вкладався в поняття дитинства та юності в Російській імперії кінця XVIII – XIX століття.

---

¹⁵⁸ Келлі К. Об изучении истории детства в России XIX - XX веков. *Какорея. Из истории детства в России и других странах: Сб. статей и материалов.* Москва-Тверь, 2008. С. 22.

Якщо зазирнути у сучасні словники, то дитинство – це стан до повноліття,¹⁵⁹ де повноліття це «вік, після досягнення якого людина стає повноправним громадянином».¹⁶⁰ Зрозуміло, що таке визначення не «працюватиме» у випадку жінок, що жили у XVIII-XIX ст. Це пов'язано з тим, що поняття «громадянства» теж є змінним, й під громадянином на означений нами час можна було б розуміти «мешканця міста» згідно з словника Даля.¹⁶¹ Тож саме слово громадянин не було універсальною правовою категорією для мешканців Російської імперії. Окрім того, що права та обов'язки мешканців імперії визначались станом й не були уніфікованими, статус та права жінки залежали від стану, статусу та прав її батька чи чоловіка.¹⁶²

Наступний період, юність, згідно з тим самим джерелом, триває до зрілості, але не вказано, коли він починається.¹⁶³ Дівочтво, тим часом, означено як вік, коли особа жіночої статі є «дівчиною». Дівчина ж – це «молода неодружена особа жіночої статі».¹⁶⁴ Ознайомившись із сучасними дефініціями, щоб зрозуміти про що далі піде мова (а особливо через те, що створити універсальну дефініцію дитинства та юності неможливо), нам треба з'ясувати, «як сприймалися «діти» в той чи інший історичний момент».¹⁶⁵ Для цього, спочатку, зазирнемо у синхронне для XIX віку джерело – словник, про котрий ми вже згадували вище.

---

¹⁵⁹ Дитинство. Словник. UA. Портал української мови та культури. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE>, (дата звернення 03.06.2022).

¹⁶⁰ Повноліття. Словник. UA. Портал української мови та культури. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B%D1%96%D1%82%D1%82%D1%8F>, (дата звернення 03.06.2022).

¹⁶¹ Даль В. Толковый словарь живаго великорускаго языка. – Спб, 1880. Т. 1. А – З. С. 400.

¹⁶² Белова А. «Четыре возраста женщины». Повседневная жизнь русской провинциальной дворянки XVIII – середины XIX в. Санкт-Петербург, 2014. С. 295.

¹⁶³ Юність. Словник. UA. Портал української мови та культури. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D1%8E%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>, (дата звернення 03.06.2022).

¹⁶⁴ Дівчина. Словник. UA. Портал української мови та культури. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B4%D1%96%D0%B2%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D1%8E>, (дата звернення 03.06.2022).

¹⁶⁵ Келли К. Об изучении истории детства в России XIX - XX веков. С. 24.

В тлумачному словнику Даля, у другій його редакції (1880-ті роки),¹⁶⁶ ми не знаходимо статей на поняття дитинства, проте знаходимо визначення для слів «ребя» та «дитя» з похідними. Таким чином ребя визначається як «малолетній человек», а «ребенком» називають дитину до юнацтва.¹⁶⁷ Дитя – це людина до 14 або 16 років, «коли дитинство переходить в отрочество».¹⁶⁸ Між дитинством та юністю знаходимо отрочество (коли дитину називають «подростком»), яке триває, згідно зі словником, від 7 до 15 років.¹⁶⁹ За поняттям «юний» знаходимо молодого хлопця віком від 15 до 20 років та старше.¹⁷⁰ Усі ж слова на означення молодих жінок знаходимо у статті «дѣва», де отримуємо майже тотожне сучасному визначення «всякая женщина до замужества своего».¹⁷¹ Таким чином, бачимо, що дівочтво – це пора дівчинки або дівчини до її одруження, й на відміну від хлопців – вона не пов'язується з її фактичним віком. Згідно зі статтею зі словника, основною ознакою є не тільки одруження, але й втрата дівчиною цноти (обов'язково у законному шлюбі, інакше «дівка» вважається порченою).

Усі праці, де нам зустрічалось визначення «дівочтва» тотожні як з сучасним словником, так і словником В. Даля. Наприклад історикня А. Белова розуміє дівочтво як

життєвий етап між «дитинством» та «зрілістю», а фактично заміжжям, оскільки у відношенні дворянства справедливим є твердження етнографів про вирішальне значення при визначенні статусу жінки «у будь-якому шарі «доемансіпованого» суспільства» розподілу її життя на дошлюбне та заміжнє.¹⁷²

---

¹⁶⁶ У першій (1860-ті роки) згадані поняття відсутні.

¹⁶⁷ Даль В. Толковый словарь живаго великорускаго языка. – Спб, 1882. Т. 4. Р – V. С. 88.

¹⁶⁸ Там само. Спб, 1880. Т. 1. А – З. С. 449.

¹⁶⁹ Там само. Спб, 1881. Т. 2. И – О. С. 778.

¹⁷⁰ Там само. Спб, 1882. Т. 4. Р – V. С. 688.

¹⁷¹ Там само. Спб, 1880. Т. 1. А – З. С. 523.

¹⁷² Белова А. «Мир женского детства» в дворянской России XVIII - середины XIX века как методологическая проблема истории повседневности. С. 2.

Межею дитинства для дівчинки дослідниця називає 12-14 років.¹⁷³ Н. Кончаковська, посилаючись на словник гендерних термінів, знижує межу настання дівочтва до 10 років.¹⁷⁴ Тобто це доволі ранній вік, в якому потенційно дівчина може бути видана заміж. Окрім того, це й приблизний вік біологічного «статевого дозрівання».

Одним з найважливіших тверджень А. Белової, що принагідно для нашого дослідження є характерна, на думку авторки, «нестійкість ідентичності», що супроводжує період дівочтва. У цей час, згідно з дослідженням історикині, юні дворянки сприймали себе одночасно як дівчат (девиц), так і маленьких дівчинок в залежності від ситуацій.¹⁷⁵ Ми спробуємо розвинути цю думку в намаганнях знайти, з яким віком чи подією пов'язували кінець дитинства і початок наступного життєвого етапу авторки аналізованих нами мемуарів.

Авторки мемуарів, здається, часто не надавали ваги змінам у віці як такому собі незалежному фактові, як не надавали часто й власним рокам. Ми не знаходимо в джерелах якогось визначеного віку, від якого авторки перестають називати себе дитиною (та використовувати колективну ідентичність «ми, діти»),¹⁷⁶ й починають називати себе «девицями», переходять до ідентичності індивідуальної. Окрім того, авторки взагалі рідко зауважують власний вік при описі тих чи інших подій. Наприклад, порівнюючи себе з іншими дітьми, вони, як правило, вживають відносні

---

¹⁷³ Белова А. «Мир женского детства» в дворянской России XVIII - середины XIX века как методологическая проблема истории повседневности. С. 3.

¹⁷⁴ Кончаковская Н. Девичество горожанок Перми и Екатеринбурга в конце XIX – начале XX в. (В контексте повседневности). *Вестник Томского государственного университета. История*. 2019. № 58. С. 32.

¹⁷⁵ Белова А. «Мир женского детства» в дворянской России XVIII - середины XIX века как методологическая проблема истории повседневности. С. 3.

¹⁷⁶ Див: Марина М. (Бардакова М). Из семейной хроники минувшего века. *Исторический Вѣстникъ. Историко-литературный журналъ*. 1910. Т. СХХII. Вып. 10. С. 186.; Раевская Е. Въ пам'ять В. А. Золотова (Отрывокъ изъ Записокъ). *Русскій архивъ*. 1883. Вып. 1. С. 203.; Лелонг А. Воспоминанія Анны Козьмичны Лелонгъ. *Русскій архивъ*. 1913. Вып. 6. С. 790.

характеристики: «старша», «молодша», «наймолодша» тощо. Також зустрічається категорія «дорослі діти».¹⁷⁷ Проте, вочевидь, існували зрозумілі самими авторкам вікові стандарти, адже ми стикаємося, наприклад, з правилами поведінки, що є неприйнятними для молодших чи, навпаки, старших дівчат. Самі авторки використовують словосполучення було (чи навпаки, не було) «приличним» до того чи іншого віку. Такі згадки ми знаходимо в мемуарах неодноразово.¹⁷⁸ Хоча й в досить жорсткому контексті, але ми бачимо що існував встановлений регламент поведінки й в наступній цитаті: «-Убери этихъ дурь, онѣ ещё не доросли, чтобы сидеть со старшими. Это была правда, мы не доросли до старшихъ. Мнѣ было 8 летъ».¹⁷⁹

Тож як визначають початок дівочтва авторки та як називають жінок того чи іншого віку? Контекстуально М. Гоголь виділяє «новий етап свого життя» (вочевидь відмінний від дитинства) з життям у своєї тітки Трощинської.¹⁸⁰ Проте вікові особливості й дійсно продемонстровані у контексті заручин. Згідно зі свідченнями авторки, 13 років було зараннім віком для шлюбних обіцянок, а ось 14 – в самий раз.¹⁸¹ В 13 років М. Гоголь є «дитям» за характеристикою її тітки, й саме починає наближатися до «возраста девицы».¹⁸² Е. Раєвську ж і в 14 років бабуся продовжує називати дитиною.¹⁸³ Н. Неведомська-Динар починає називати себе «девушкой» з 16 років, але ніколи не пов'язує свій вік з «новим соціальним статусом». Для неї дівочтво

---

¹⁷⁷ Гоголь М. Автобіографическая записка Маріи Ивановны Гоголь, Матери Н.В. Гоголя. С. 710.

¹⁷⁸ Див: Гоголь М. Автобіографическая записка Маріи Ивановны Гоголь, Матери Н.В. Гоголя. *Русскій архивъ*. 1902. Вып 4. С. 710.; Раевская Е. Бабушка Екатерина Александровна Бибилова. (Изъ воспоминаний внучки). *Русскій архивъ*. 1883. Вып 4. С. 352.

¹⁷⁹ Глебова М. За пятьдесят летѣ. (Воспоминанія г. Глебовой). С. 466.

¹⁸⁰ Гоголь М. Автобіографическая записка Маріи Ивановны Гоголь, Матери Н.В. Гоголя. С. 713.

¹⁸¹ Там само. С. 714.

¹⁸² Там само.

¹⁸³ Раевская Е. Бабушка Екатерина Александровна Бибилова. (Изъ воспоминаний внучки). С. 357.

пов'язано з її активним навчанням співу та першими успіхами, коли «було вирішено, що її голос багато обіцяє».¹⁸⁴ Тоді дівчина використовує на означення себе таке поняття як «девушка» або «юная девушка».¹⁸⁵ Тобто, на відміну від інших дівчат Н. Неведомська-Динар пов'язує перехід до юності зі своєю професією, справою. Найчастіше ж дівчата зустрічали своє дівочтво в межах інститутів, де жили не лише дівчатка та дівчини, але й 13-ти та 14-ти річні «подросточки»,¹⁸⁶ що якраз змінили сукні з зелених на коричневі.¹⁸⁷ Окрім того, з інститутів забирали вже «взрослых девушек».¹⁸⁸ Згадане вище слово «підліток» вживає й Марина Бардакова. Авторка, описуючи двох жінок, виокремлює, що одна з них «молоденькая была, почти подростокъ».¹⁸⁹ Анна Лелонг, у контексті розповіді про селянок, виокремлює молодих дівчин як осіб від 13 до 20 років, а «мальчиков» отъ 12 до 17.¹⁹⁰ Окрім «юності» та «дівочтва», а також згаданих вище понять ми зустрічаємо ще такі варіанти опису свого віку як «ранний юношеский возраст»¹⁹¹ та «ребячество».¹⁹²

Таким чином ми бачимо, що в уявленнях ХІХ століття поняття «юність», яке активно використовують й самі авторки, не є вже таким конкретним, і не вкладається суто в визначення дівочтва як віку, коли дівчинка готова до заміжжя. З іншого боку, не можемо погодитися з нижньою межею «готовності до шлюбу» у 10 років, адже наймолодший вік з якого авторки перестають називати себе дітьми – це 13 років, але в основному ще пізніше. До того ж, як у випадку Н. Неведомської-Динар, ми бачимо, що для самих жінок існувало й внутрішнє почуття того, що вони перестали бути дітьми.

---

¹⁸⁴ Неведомская-Динар Н. Очерки моихъ воспоминаній. С. 658.

¹⁸⁵ Там само. С. 659.

¹⁸⁶ Лазарева А. Воспоминанія воспитанницы Патриотическаго института дореформеннаго времени. *Русская старина*. 1914. Т. СLIX. Вып. 8. С. 240.

¹⁸⁷ Колір плаття позначав молодші та старші класи відповідно.

¹⁸⁸ Ковалевская Н. Воспоминанія старой институтки. *Русская старина*. 1898. Т. XCV. Вып. 9. С. 611.

¹⁸⁹ Марина М. (Бардакова М). Из семейной хроники минувшого века. С. 190.

¹⁹⁰ Лелонг А. Воспоминанія Анны Козьмичны Лелонгъ. Вып. 7. С. 86.

¹⁹¹ Марина М. (Бардакова М). Из семейной хроники минувшого века. С. 192.

¹⁹² Лайкевичъ С. Воспоминанія Софьи Алексѣевны Лайкевичъ. С. 181.

Щобільше, як ми з'ясуємо далі, здається, що юність та дитинство сприймалися загалом як один період, який тривав до дорослості. Найпоширеніше, що ми зустрічаємо у джерелах, це об'єднання цих двох етапів через сполучник «і», тобто «дитинства і юності». Маємо також погодитись з А. Беловою у тому, що, ймовірно, й дійсно існувала «нестійка ідентичність» або «подвійна ідентичність», коли авторки вважали себе водночас дітьми та дівчинами, залежно від середовища, кола спілкування або ситуації. Інша річ у тім, що це питання потребує додаткових досліджень, адже уявлення, що їх мали авторки про себе, все ще залишаються «прихованими». Оскільки сталого уявлення про вікові межі між дитинством та юністю ми в джерелах не знаходимо, у майбутньому через розширення джерельної бази потрібно було б дослідити, що залишається поза текстом. Можливо це міг би бути початок менструації, зовнішній вигляд (тілесні аспекти), рівень виховання, готовність «до виходу у світ» та інші категорії тощо. За допомогою аналізованих джерел ми, поки що, можемо виокремити те, про що авторки воліють говорити. А говорять вони про те, що нерідко пов'язували кінець свого дитинства з різними подіями, а не з біологічним віком як таким.

3.2. Репрезентація юності (дівоцтва) авторками

Дитинство, згідно зі свідченнями та уявленнями авторок, часто закінчувалося разом зі вступом до інституту. Треба зауважити, що в інститути вступали у різному віці. Так на українському (Київському) прикладі бачимо, що туди приймали дівчат віком від 9 до 14 років.¹⁹³ Самі ж дівчата називали інститути «притулками дитинства та молодості».¹⁹⁴ Наприклад, А. Лелонг «прямим текстом» згадує про те, що її дитинство кінчилося разом з від'їздом до інституту і зауважує, що її ніхто про

---

¹⁹³ Булгакова Т. До 180-річчя відкриття інституту шляхетних дівчат у Києві (за документами Державного архіву м. Києва). *Архіви України*. 2018. № 5-6. С. 43.

¹⁹⁴ Лазарева А. Воспоминания воспитанницы Патриотического института дореформенного времени. С. 248.

майбутній вступ до закладу навіть не повідомив.¹⁹⁵ Згідно з мемуарами на той момент їй було приблизно 12 років; авторка народилася 1841 року, поступила 1853 р.

Інститут та вступ до нього, згідно зі свідченнями авторок, викликав в дівчат страх, адже був чимось новим й абсолютно невідомим, особливо для тих з них, які ніколи не покидали садиб. Цей факт відмітив й А. Белоусов, написавши, що «з сім'ї вони [інститутки – Н.К.] потрапляли у світ суворо офіційних відносин».¹⁹⁶ Е. Ільїна-Пожарська, яка як раз ніколи не покидала меж села, пише про те, що від виду інституту такі самі негативні почуття мала і її мати, і саме реакції матері впливали на емоційний стан авторки більше, ніж сам інститут, який, все ж таки, «производил удручающее впечатление».¹⁹⁷ Знайомство з керівницею ніяк «не зменшило неприємного відчуття».¹⁹⁸ «Если маменька такъ присмирѣла, - думала я довольно непочтительно: - значить, действительно здѣсь страшно. Она вѣдь говоритъ, что никого, кромѣ Бога да царя, не боится».¹⁹⁹ За манери мати називала дівчинку «деревенщиной»²⁰⁰ (за неї заступалася няня – знов антипод суворій матері). Потім дівчинку так «муштрували» (щоб вона не зганьбила родину), що вона «йшла за матір'ю як приговорена до смерті»,²⁰¹ вочевидь не знаючи чого очікувати надалі. Не викликав захвату в дівчини й одяг, який складався з корсета, що здавався «громіздкою, важкою машиною» та «сукні з якоїсь твердої та колючої матерії», які схарактеризовані авторкою як жахливі.²⁰² Дещо нижче авторка зауважує, що на думку матері її «спотворили». Вступ до інституту травмував дівчат й розставанням з родиною:

---

¹⁹⁵ Лелонг А. Воспоминания Анны Козьмичны Лелонгъ. Вып. 7. С. 103.

¹⁹⁶ Белоусов А. Институтки. *Институтки: Воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц*. С. 6.

¹⁹⁷ Ильина-Пожарская Е. Подруга по институту (Изъ записок бабушки). *Историческій Вѣстникъ. Историко-литературный журналъ*. 1916. Т. СXLIV. Вып. 4. С. 350.

¹⁹⁸ Там само.

¹⁹⁹ Там само. С. 347.

²⁰⁰ Там само. С. 348.

²⁰¹ Там само. С. 349.

²⁰² Там само. С. 351.

Пока говорила начальница, сердце у меня такъ и замирало и слезы были готовы брызнуть изъ глазъ, но я ихъ глотала, а когда она вышла изъ комнаты и пепиньерка подошла ко мнѣ, чтобы разлучить съ родителями, тутъ ужъ я не выдержала и, горько рыдая, бросилась имъ на шею. Долго ли я плакала на плечѣ матери – я не помню! Не помню, какъ и простилась с ними!²⁰³

Коли Н. Ковалевська згадує, як їй було самотньо у перші ночі в інституті, то зауважує, що й зараз, коли їй вже 70 років, їй досі хочеться плакати від спогадів.²⁰⁴ Тамара Сухенко, що проводила дослідження з побуту інституток на українських теренах також наводила цитати, де дівчата писали, що відчували себе самотніми. На думку дослідниці, жорсткий розпорядок дня та самотність нерідко травмували дівчатам психіку.²⁰⁵

Серед інших проблем інститутів Е. Ільїна-Пожарська зауважує, що окрім ізоляції від зовнішнього світу, до дітей в них ставилися формально, як до «безформної маси», дисципліна була показною, а виховательки «безсердечними».²⁰⁶ Правила інституту авторка називає «бездушними, мертвими».²⁰⁷ Але, що є дуже важливим, надалі авторка звертається до «захисників інститутів», апелюючи, що її «сумна історія» має розбити їхні докази.²⁰⁸ Існувала, за свідченнями Е. Ільїної-Пожарської й заборона розповідати про справжні негативні почуття. Усі листи перевірялись, якщо в ньому була «печаль», то папірець конфісковували й наказували написати «приличного» листа.²⁰⁹

Абсолютно протилежне бачення щодо інститутів (або, вірніше, Патріотичного інституту) має А. Лазарева. «...мы, патриотки, были счастливей смольнокъ, у насъ все было проще, сердечней, а потому жилось намъ легче. Лично я съ теплым чувствомъ вспоминаю о времени,

---

²⁰³ Ковалевская Н. Воспоминания старой институтки. С. 612—613.

²⁰⁴ Там само. С. 613.

²⁰⁵ Сухенко Т. Институты шляхетных девочек в Украине в XIX столетии. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2000. Вип. 7. С. 83.

²⁰⁶ Ильина-Пожарская Е. Подруга по институту (Изъ записок бабушки). С. 351.

²⁰⁷ Там само. С. 353.

²⁰⁸ Там само. С. 352.

²⁰⁹ Там само. С. 353.

проведенномъ въ институтѣ...».²¹⁰ Згідно зі свідченнями авторки, вона навіть добровільно залишалася в навчальному закладі, хоча в неї була можливість його полишити: «Мои родители даже одно время хотѣли взять меня совсѣмъ изъ института, но я со слезами умоляла оставить меня, говоря, что мнѣ такъ хорошо живется».²¹¹ Проте на фоні усього цього, описуючи феномен «обожанія», авторка зазначає, що «Естественная потребность въ сердечной привязанности заставляла дѣвочекъ на долгіе годы оторванныхъ отъ семьи и лишенныхъ ласкъ, вниманія и заботъ родныхъ, искать, на комъ сосредоточить свою нѣжность, кому проявлять участіе и отъ кого ждуть доброго чувства».²¹² Саме така дружба не дозволяла, на думку А. Лазаревої, «заглохнуть свѣтлымъ чувствамъ въ юныхъ душахъ».²¹³ І саме ця цитата свідчить про те, що все було не так ідеально, як репрезентує це колишня інститутка.

Важливими в інститутах також поставали й контакти з імператорською родиною, які мали стимулювати у дівчат «почуття вірності перед вітчизною і престолом».²¹⁴ «Быть во дворцѣ, видѣть Царскую семью, любоваться всѣми чудесами, которыя моя дѣтская фантазія облекала въ волшебные образы, казалось маленькой провинціалкѣ недосягаемымъ блаженствомъ».²¹⁵ Лояльність до царської родини виказує й Е. Новоселова. На смерть імператора Миколи I вона реагує не лише тим, «що було пролито багато сліз», але й зазначає, що «...институки всегда относились съ любовью довѣріемъ къ Царской Семѣѣ».²¹⁶

---

²¹⁰ Лазарева А. Воспоминанія воспитанницы Патриотическаго института дореформеннаго времени. *Русская старина*. 1914. Т. CLIX. Вып. 8. С. 229.

²¹¹ Там само. С. 237.

²¹² Там само. С. 239.

²¹³ Там само.

²¹⁴ Сухенко Т. Институти шляхетних дівчат в Україні в XIX столітті. С. 83.

²¹⁵ Лазарева А. Воспоминанія воспитанницы Патриотическаго института дореформеннаго времени. С. 233.

²¹⁶ Новоселова Е. Воспоминанія 50-хъ годовъ. Памяти отца. С. 100.

Для того, щоб закінчити з юністю, що дівчата проводили в інститутах й перейти до інших контекстів, маємо зауважити освітній дискурс, що його вели сучасники авторок. На спогади щодо інститутів впливали не лише спогади як такі, але й особистісна позиція авторок щодо цього дискурсу. Умовно, можемо сказати, що існували прибічники інститутів як освітніх закладів, так і їхні супротивники, що вважали таку освітню систему застарілою, називали її «тиранічною» тощо. Ці дебати, згідно з В. Понаморьовою сформували й певний набір уявлень та штампів, що асоціювались з інститутами та інститутками.²¹⁷ Тож на спогади про інститути було нашаровано політичні симпатії авторки, їхні світогляди, й бажання показати інститут як такий у позитивному чи негативному світлі.

Вище ми писали, що дівчатам, що жили в селі, вступ до інституту давався важче. Але, як можемо помітити за мемуарами Е. Хвоцинської, що сам виїзд з садиби також викликав в дівчат дуже сильні почуття (страх, сльози),²¹⁸ а отже, ймовірно, дві стресові ситуації накладалися одна на одну. Навіть тимчасові (але тривалі) виїзди в «світ» жінки описують з дуже сильним драматизмом («мрії мої затьмарились», «гірко плакала», «поїхала з сумом»). Окрім того, найчастіше дівчата їхали до родичів та долучалися до дворянського життя (знайомились з «потрібними людьми», шукали партію, їздили на бали), але компанія цих родичів не конче була приємною:

Но иногда трудно было чувствовать себя чужой для всѣхъ, и косые, недоброжелательные взгляды меня смущали и подчасъ огорчали до слезъ...

Это хорошая была школа для моего характера и заставляла меня любить еще сильнѣе свой очагъ, свое родное гнѣздышко, гдѣ кромѣ ласки, снисхожденія, любви, доходящей почти до обожанія – я ничего другого не видѣла, начиная съ матери, кончая нашей доброй прислугой.²¹⁹

---

²¹⁷ Пономарева В. Воспоминания институток XIX – начала XX в. как исторический источник. *Вестник московского университета. Серия 8. История.* 2015. №2. С. 56.

²¹⁸ Хвоцинская Е. Воспоминания Елены Юрьевны Хвоцинской. (Рожденной княжны Голицыной). Вып. 5. С. 411—412.

²¹⁹ Там само. С. 419.

Юність не обов'язково складалась з «виїздів у світ» або навчання в інституті. Наприклад, М. Гоголь описує її в контексті взаємодії з майбутнім чоловіком, до того ж – романтизовано: «...увидя его, у меня сдѣлалась дрожь, какъ въ лихорадкѣ».²²⁰ «Удивляюсь я теперь себѣ, какъ я могла скрыть мои чувства по 14 только году, любя его такъ сильно».²²¹ При будь-якій розлуці, за власними свідченнями, вона ніби починала хворіти.²²² «Вздогнула» при зустрічі з майбутнім чоловіком й Н. Неведомська-Динар, яка вийшла заміж у 18 років.²²³

У Н. Неведомської-Динар молодість пов'язана з творчістю та кар'єрою. Ретроспективно вона позначає, що, на своє нещастя, народилась зарано для отримання якісної музичної освіти.²²⁴ Увесь її текст – про її творчі успіхи, вона часто хвалить себе вустами інших людей (згідно з методологічними напрацюваннями роботи з его-джерелами, є припущення, що таким чином автори мемуарів намагаються надати правдивості своїм досягненням),²²⁵ а від себе пише – що те не так її талант, як те, що через «молодість» їй прощали помилки.²²⁶ Паралельно авторка все ж зазначає, що самостійно розправлялася з труднощами,²²⁷ і що всього цього домоглася будучи «самоучкою».²²⁸ Вочевидь спів сприймається авторкою як покликання («долг, предписанный судьбой»),²²⁹ з яким авторці «допомагає сама доля».²³⁰ Але не все було так просто. Як зазначає авторка: «Сначала приходилось бороться противъ предубѣжденій родныхъ и тогдашняго взгляда на артистическую карьеру, и

---

²²⁰ Гоголь М. Автобіографическая записка Маріи Ивановны Гоголь, Матери Н.В. Гоголя. С. 714.

²²¹ Там само.

²²² Там само. С. 716—717.

²²³ Неведомская-Динар Н. Очерки моихъ воспоминаній. С. 661.

²²⁴ Там само. С. 657.

²²⁵ Щербинина П. Детский взгляд на мир как форма саморепрезентации в автобиографической прозе рубежа XX—XXI вв. *Вестник РУДН, серия Теория языка. Семиотика. Семантика*. 2016. № 1. С. 76

²²⁶ Неведомская-Динар Н. Очерки моихъ воспоминаній. С. 661—662.

²²⁷ Там само. С. 664.

²²⁸ Там само. С. 665.

²²⁹ Там само. С. 673.

²³⁰ Там само. С. 665.

вообще мое положение не отличалось благоприятными условиями для широкой артистической деятельности. Все мои родственники были против этого...».²³¹ Тут треба зробити ремарку, що на «осуд кар'єри артистки» впливала не лише стаття Батько Е. Хвоцинської, який давав концерти, казав що це не відповідає його соціальному стану.²³² Хоча ця цитата вже написана від «Я» дорослої жінки, вона дуже гарно ілюструє ставлення до вибору «неправильного» шляху (кар'єри) для тогочасної жінки:

Теперь, анализируя все прошедшее, видимъ яснѣе все свои ошибки, недоразумѣнія и приходимъ к тому заключенію, что невозможно быть одновременно артисткой и семьянинкой. Какъ женщина, страстно любящая, рвалась въ одну сторону, а какъ артистка – въ другую, никто не зналъ той внутренней драмы, которая развивалась и все росла в душѣ. Я избѣгала говорить. Во мнѣ постоянно боролись два чувства. Да и не могло быть иначе. Обстоятельства моей жизни такъ сложились, что я постоянно была въ страхѣ за здоровье моего мужа, и на все соглашалась, чтобы только его не раздражать.²³³

На останнє виокремимо характеристики юності як віку, що ми помітили під час аналізу джерел. Першою постає бачення юності (та дитинства) як підготовки до подальшого життя, етапу, що життю передує та є спокійним та щасливим: «Все это было до 1812-го года; до сего времени я жила непочатою жизнью, потомъ она начала дѣлиться на неровныя части – минутнаго молодого восторга и затѣмъ долгой грусти».²³⁴ Другою характеристикою юності є підвищена емоційність: «Видно, в ребячествѣ моемъ разлука и слово «прости» дѣйствовали на меня сильно; или это была пустая слезливость?»²³⁵ Іншим прикладом слугує наступна цитата: «Бывши въ «Святыхъ горахъ», я тогда уже душой привязалась къ бабушкѣ, а тутъ, увидавъ ее опять такой же ласковой и доброй, я полюбила ее той восторженной, свѣжей любовью, какою только можетъ любить дѣвушка въ

---

²³¹ Неведомская-Динар Н. Очерки моихъ воспоминаній. С. 670.

²³² Хвоцинская Е. Воспоминанія Елены Юрьевны Хвоцинской. (Рожденной княжны Голицыной). Вып. 7. С. 157.

²³³ Неведомская-Динар Н. Очерки моихъ воспоминаній. С. 684.

²³⁴ Лайкевичъ С. Воспоминанія Софьи Алексѣевны Лайкевичъ. С. 181.

²³⁵ Там само. С. 181.

шестнадцать лѣтъ».²³⁶ А також часу, коли рішення даються легко: «Опять настали для меня, ребенка, бессонныя ночи, въ продолженіи которыхъ я со слезами молила Бога, чтобъ онъ взялъ мою жизнь въ замѣнъ жизни моего друга. Какъ в дѣтствѣ, въ юности, легко жертвовать жизнью!»²³⁷ (Мова йде про вчителя авторки. Пожертвувати собою вона хотіла заради того, щоб він не вмер від чуми в Одесі 1830 р.).²³⁸ Третьою можемо виокремити виправдальну функцію молодого віку: «Конечно, не вѣра въ гаданье увлекала насъ, а увлекала молодость, жаждущая веселья и хватающаяся за все, лишь бы повеселиться и оживленнѣе провести время. Чѣмъ молодость не тѣшится!».²³⁹ Або ж: «Но тогда это было нипочемъ, голова была такъ свѣжа, такъ молода, что все выносилось».²⁴⁰ І останньою – юність як час пороку, коли дівчинку треба «зберігати» від її зацікавлень. Наприклад Е. Хвоцинська пише що її бабуся, Тетяна Потьомкіна, теж розповідала як її тягнули до себе задоволення, але це – егоїстично; треба жити для Бога, а отже якомога далі від «світу».²⁴¹

Тож, підсумуємо: юність, у порівнянні з дитинством, є більш варіативною. Тут ми знаходимо різні життєві стратегії, різні умови й обставини, що очікували на дівчат. Вони могли вступати в інститут, могли навчатися вдома, залишатися в садибі чи їхати до Петербурга, могли проводити свій час переважно в будинку (як С. Лайкевич) або долучатися до світського життя (як Е. Хвоцинська). А могли, як М. Гоголь, одружитися (щоправда, це таки скоріше виключення, адже у порівнянні з іншими

---

²³⁶ Хвоцинская Е. Воспоминанія Елены Юрьевны Хвоцинской. (Рожденной княжны Голицыной). Вып. 5. С. 407.

²³⁷ Раевская Е. Въ пам'ять В. А. Золотова (Отрывокъ изъ Записокъ). *Русскій архивъ*. 1883. Вып. 1. С. 205.

²³⁸ Е. Раевська сумнівається, й пише, що чума була 1830 р. якщо вона не помиляється.

²³⁹ Хвоцинская Е. Воспоминанія Елены Юрьевны Хвоцинской. (Рожденной княжны Голицыной). Вып. 9. С. 597.

²⁴⁰ Хвоцинская Е. Воспоминанія Елены Юрьевны Хвоцинской. (Рожденной княжны Голицыной). Вып. 6. С. 641.

²⁴¹ Хвоцинская Е. Воспоминанія Елены Юрьевны Хвоцинской. (Рожденной княжны Голицыной). Вып. 5. С. 421.

авторками її шлюб є зараннім). В залежності від того, хто дівчат оточував й в яких умовах вони знаходились залежать і їхні емоційні реакції. Для тих хто залишався вдома, як і в дитинстві, життя сконцентроване на родині або потенційному закоханому, для тих хто вів світське життя – на кар’єрі або наближених до царської родини людях, а для інституток – на виховательках та інших інститутках. З іншого боку, хоча авторки часто розглядають «дитинство та юність» як один період, юність все ж є відмінною від дитинства. Це час, коли авторкам дозволено вже більше, але вони все ще можуть виправдовувати поведінку чи свої дії власним віком. Так юність постає часом, коли ще не соромно бути емоційною, на молодість можна списати похибки у поведінці. Водночас вона є завершенням того самого «найкращого віку», коли авторкам здається, що в їхньому житті було набагато менше проблем. Також погодимося з тезою, що наводили її раніше – жінки й дійсно описують себе водночас як дітей та як дорослих залежно від ситуацій, але, на відміну від дитинства, вже не відчують такої залежності від батьків, а інколи й «ідуть» проти їхньої волі, як Н. Неведомська-Динар. Тож тепер ми маємо проаналізувати, коли дівочтво завершується і чи мають авторки певну рефлексію з процесу «переходу» у доросле життя.

3.3. Кінець дівочтва та перехід до дорослого життя

Якщо погодитися зі словником Даля та думкою науковців, що їх ми цитували на початку цього розділу, то кінцем дівочтва мало б поставати заміжжя. Проте, більшість з наших джерел, або не висвітлюють заміжжя, або роблять це побічно. Для авторок заміжжя, вочевидь, не є яскравою подією – ми не зустрічаємо опису заручин або процесу весілля. Тож, ми маємо проаналізувати уявлення авторок, про те, коли та чому «щось змінюється» і вони стають старшими.

Якщо розглядати інституток, то дівчата закінчували інститут вже не дітьми. Але чи були вони при цьому дорослими? Бачимо тут різні погляди.

Так Е. Ільїна-Пожарська, яка увесь текст критикує інститути, називає інституток «бідними», бо ж вони виходили звідти «довірливими та наївними дурочками». Воспитателькі ж вважали, що це є «ангельська невинність».²⁴²

Конечно, институтъ не выпускалъ и не могъ выпускать изъ стѣнъ своихъ вполнѣ умственно развитыхъ и готовыхъ къ жизненной борьбѣ²⁴³ членовъ общества. Послѣ шестилѣтняго затворничества въ 16-17-ти лѣтнихъ девушкахъ оставалось много юной наивности, мечтательности, безоблачной вѣры въ жизнь, но большинство изъ нихъ выходили вполнѣ готовыми къ дальнѣйшему развитію, выходили съ жаждой знанія, съ стремленіями къ возможно полезной дѣятельности.²⁴⁴

Вочевидь, це не є прийнятною характеристикою для дорослих жінок. На думку А. Лазаревої, з віком всі інститутки «исполнили свое назначение» у ролі або матерів та дружин (на першому місці), або ж як педагогині та громадські діячки,²⁴⁵ але при виході з інституту вони хоча й були «дорослими», але все ж «девушками».

З ними обома не погоджується Е. Новоселова, вважаючи що інститут зберігав дівчат від пороків, а те, як вони реалізувались у житті залежало від їх вроджених розумових здатностей.²⁴⁶

Якщо дівчата й не були дорослими, коли закінчували інститут, то точно розуміли, що їх очікує зовсім інше життя: «Ещё нѣсколько дней, и мы покинули нашъ милый институтъ, гдѣ жилось такъ покойно и весело, покинули, не зная, что ждетъ каждую въ дальнѣйшей жизни».²⁴⁷ Це подальше життя ніби застрягало між молодістю та зрілістю.

Въ прежніе годы, а быть можетъ и теперь, покидая этотъ мирный пріютъ, ни одна изъ насъ не знала, что такое жизнь и что она дастъ – радость или горе? а

---

²⁴² Ильина-Пожарская Е. Подруга по институту (Изъ записок бабушки). С. 354.

²⁴³ В цьому джерелі дуже цікава риторика. Наприклад зустрічаємо словосполучення «життєва боротьба», «полезная деятельность», «законы эволюції котрим усе підкоряється», «вороги шпіонства, наушничества».

²⁴⁴ Лазарева А. Воспоминанія воспитанницы Патриотическаго института дореформеннаго времени. С. 247.

²⁴⁵ Там само.

²⁴⁶ Новоселова Е. Воспоминанія 50-хъ годовъ. Памяти отца. С. 101.

²⁴⁷ Лазарева А. Воспоминанія воспитанницы Патриотическаго института дореформеннаго времени. С. 246.

каждая мечтала, сидя на классной скамейкѣ, только объ удовольствіяхъ, радостяхъ и развлеченіяхъ – не ожидая, что въ жизни чаще встрѣчаются горе и неудачи.²⁴⁸

У цих висловах ми бачимо певний «злам», що як раз передує дорослішанню, та зміни очікувань від авторок як від «дорослих дівчин». Згідно ж зі стереотипами суспільного сприйняття XIX століття,²⁴⁹ інститутки мало чим відрізнялись від дітей та по випуску так й сприймались.²⁵⁰ Маємо погодитись з твердженням А. Белоусова, що життя, що очікувало на інституток, могло бути їм невідомим (бо авторки самі наголошують на тому, що не знали чого очікувати від подальшого життя), проте не можемо погодитися з тим, що авторки при цьому відчували себе лишень «дітьми».²⁵¹ Скоріше, вони не відчували себе дорослими в нашому сучасному розумінні, або відчували себе й дітьми й дорослими водночас.

Цей аспект аналізувала А. Белова. Дослідниця зазначає, що для незаміжніх жінок верхня межа дівоцтва залишалася відкритою, а дорослішання дворянок зтягнутим через ряд факторів, серед яких виділяє відсутність адекватного сексуального виховання, емоційну залежність від батьків та жорсткий контроль з боку дорослих.²⁵² Також дослідниця наводить приклад з листа Н. Ланської до П. В'яземського, де «формальна зрілість» (асоційована з заміжжям) не корелює з молодістю її дочки (власним сприйняттям Н. Ланської та поведінкою А. Пушкіної).²⁵³

Щобільше, ми ставимо під сумнів й тезу про те, що заміжжя конче робило з «девушки» «женщину». Можливо, з заміжжям закінчувалося дівоцтво, але не юність чи молодість (які теж як правило вживаються як

---

²⁴⁸ Ковалевская Н. Воспоминания старой институтки. С. 611.

²⁴⁹ Пономарева В. Воспоминания институток XIX – начала XX в. как исторический источник. С. 67.

²⁵⁰ Белоусов А. Институтки. *Институтки: Воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц*. С. 28.

²⁵¹ Там само. С. 29.

²⁵² Белова А. «Четыре возраста женщины». Повседневная жизнь русской провинциальной дворянки XVIII – середины XIX в. С. 259.

²⁵³ Там само. С. 251.

синоніми). Наведемо три показові приклади. Заміжжя у випадку Н. Неведомської-Динар не постає завершенням її молодості. Коли вона описує своє життя з чоловіком та те, як розвивалась її кар'єра, вона продовжує називати себе так само молодою, як називала й до заміжжя. С. Лайкевич не була заміжня, але зазначає, що багато з розваг, наприклад гадання на картах були їй нудними, адже вона вже була дорослою.²⁵⁴ Тут ставимо питання: це про вік чи самопочуття?

Мы сбросили зеленя платья и надѣли коричневыя и съ того времени формально считались состоящими уже въ старшемъ классѣ. Какую радость испытали мы! Съ нами стали обращаться какъ со взрослыми, допускали пользоваться большей свободой, стали вывозить насъ, хотя и очень рѣдко, но и это было большимъ развлеченіем.²⁵⁵

Так А. Лазарева описує свій перехід у старші класи в інституті. З дівчатами поводять «як з дорослими», а це знов демонструє нам, що фактичний вік не був таким вже важливим, та й, вочевидь, не було якогось загальноприйнятого «канону». Останнім, але дуже яскравим прикладом постає випадок Е. Новоселової. У цієї авторки дорослішання пов'язано з поверненням в село на правах «старшої жінки» (старшої дочки). Так дівчину починають називати «матушка-барышня» (авторці 18 років).²⁵⁶ Також вона зазначає, що через свій статус була вимушена говорити з «баринями», в той час, як її молодша сестра – з «барышнями», і жили вони при цьому як у «теремі», вічно самі.²⁵⁷ При цьому ж її амбівалентно вважають молодою. Сама вона зазначає, що її молоде життя потягнулось з приїздом в село нудно та одноманітно, а жінки що виконували свої обов'язки ще при житті матері авторки говорили їй що вона ще «нерозумна та молода, при маменьке не так було».²⁵⁸ А це призводить нас до думки про «переслідування» дівчини «привидом» її матері. А. Белова пише про це в іншому контексті: що через невелику різницю у віці, що була

---

²⁵⁴ Лайкевичъ С. Воспоминанія Софьи Алексѣевны Лайкевичъ. С. 188.

²⁵⁵ Лазарева А. Воспоминанія воспитанницы Патриотическаго института дореформеннаго времени. С. 242.

²⁵⁶ Новоселова Е. Воспоминанія 50-хъ годовъ. Памяти отца. С. 101—102.

²⁵⁷ Там само. С. 104.

²⁵⁸ Там само. С. 102.

характерною для матерів та їхніх дочок у дворянських родинах XVIII – XIX століття, самі матері могли утримувати дівчат в категорії «дітей», оскільки сприймали їх як своїх конкуренток і не хотіли переходити до категорії бабусь у суспільних уявленнях.²⁵⁹

Коли ж конче треба було вступити в шлюб? Ми бачимо, що словосполучення «старая дѣвица»²⁶⁰ використовується на означення дорослих незаміжніх жінок. Але, як ми писали вище, межа застається відкритою. У цитованому нами словосполученні, що взято з мемуарів Марії Гоголь, мова йде про жінку 33 років. Згідно ж з дослідженнями А. Белової у суспільному уявленні ним є проміжок у 20-25 років.²⁶¹

Таким чином, як ми бачимо, немає сталої межі, яка, з одного боку, відділяла б дитинство від юності, та дитинство з юністю від дорослості. З іншого боку, як ми вже зазначали, дівоцтво не замінює частіше згаданих «юності та молодості», їх продовжують використовувати й заміжні жінки, а отже ми ставимо під сумнів тезу стосовно того, що самовідчуття авторок себе як дітей чи дорослих корелювало виключно з їхнім заміжжям. На стратегії поведінки та позиціюванні себе як дитини, дівчини чи дорослої (а інколи все одразу) впливали такі фактори як місце проживання (столиця чи садиба, знаходження в інституті), найближче оточення (близькі чи дальні родичі, чоловік), власні пріоритети авторок (кар'єра), а також сприйняття авторок іншими людьми. На останнє, виходячи з твердження про материнську фігуру, ми припускаємо, що справжньою межею для періоду молодості, а разом з нею й остаточного фіналу дитинства, могло поставати не заміжжя, а материнство. Адже саме в цьому випадку дворянка займала статус головної жінки в будинку та родині, й поставала не лише суб'єктом контролю з боку

---

²⁵⁹ Белова А. «Четыре возраста женщины». Повседневная жизнь русской провинциальной дворянки XVIII – середины XIX в. С. 272—273.

²⁶⁰ Гоголь М. Автобіографическая записка Марии Ивановны Гоголь, Матери Н.В. Гоголя. С. 712.

²⁶¹ Белова А. «Четыре возраста женщины». Повседневная жизнь русской провинциальной дворянки XVIII – середины XIX в. С. 254.

виховательок, батьків та чоловіка, але й отримувала контроль над власними дітьми.

Висновки

Дослідження особливостей репрезентації дитинства та юності авторками мемуарів Російської імперії кінця XVIII – XIX століття дозволило зробити низку наступних висновків.

Перш за все, ми встановили, що джерела використані для цієї праці не мають значного історіографічного доробку та вивчені недостатньо. Спостерігається тенденція використовувати жіночі мемуари як допоміжний матеріал до розкриття ширших тем переважно з історії повсякдення, або ж на підтвердження біографій відомих чоловіків. З близьких до нашого дослідження можемо виділити напрацювання Н. Курнант, І. Мартіанової та А. Михайлової. Також було встановлено, що активне використання жіночих мемуарів стає популярним переважно серед дослідниць, а не дослідників, й не раніше за 2000-ні роки. З іншого боку, історіографічний матеріал, що стосується репрезентації дитинства та юності дворянок XVIII – XIX століття Російської імперії на думку інших дослідників не є достатньо якісним й не відрізняється великою кількістю ґрунтовних наукових робіт. З найближчих праць, враховуючи гендерний контекст (виховання не дворянських дітей загалом, а дівчат-дворянок) можна виокремити працю Анни Белової «Четыре возраста женщины», де еґо-документи також використані як одне з основних джерел, та декотрі праці Н. Пушкарьової.

По-друге, ми окреслили, що більшість авторок мемуарів проживали в схожих умовах: народилися та проводили своє дитинство в садибах, більше концентрувалися не на рефлексія щодо свого «Я», а на описі навколишнього світу, взаєминам з родиною та оточенням (селянами, вихователями тощо), а також отримували гендерно обумовлене виховання, що мало б готувати їх до їхнього покликання, яке полягало в виконанні репродуктивних жіночих функцій у законному шлюбі. Також ми визначили, що репрезентуючи своє дитинство, жінки були схильні описувати його в категоріях тогочасної норми. Це, зокрема, стосується й зображення інших жінок, особливо матерів,

котрим, як головним взірцям поведінки, найчастіше приділялося найбільше уваги. Зокрема, усі авторки підкреслюють в жінках, що складають їхнє найближче оточення, традиційні християнські чесноти як-от доброчесність, скромність, релігійність, жертовність тощо, але в пріоритет зазвичай ставлять красу, що не відповідає тогочасним моральним приписам, і є прикладом того, коли уявлення не збігаються з практикою. На нашу думку, така тенденція є особистим вибором авторок стосовно того, яку пам'ять та образ передати своїм нащадкам, яким у більшості присвячені означені мемуари. Також ми бачимо, що авторки, ідеалізують своє дитинство, використовують позитивно забарвлені емоційні описи. Проте, в процесі дослідження було виокремлено дві особливості: значне превалювання колективної ідентичності (діти) над індивідуальною (я-донька) на відміну від ХХ століття, а також існування тенденції не описувати погане та приховувати його, а отже табувати негативні спогади. Окрім того, не усі авторки схильні довіряти своїй пам'яті, й виражають сумнів у власних почуттях та враженнях.

По-третє, ми з'ясували що визначеної межі між дитинством та юністю не існувало, авторки схильні водночас об'єднувати ці періоди в один («дитинство і юність»), або ж ідентифікувати себе то як дівчат, то як дівчин залежно від ситуації. Окрім того, юність є загальним поняттям, в той час як дівочтво – гендерно обумовленим, і розуміється як етап, допоки дівчина не вийшла заміж. Найраніший вік, згідно з джерелами, коли дівчина перестає бути дівчинкою складає 13 років. Як правило, кінець дитинства пов'язаний не з віком як таким, а з певною подією – вступом до інституту шляхетних дівчат або ж виходом у світ тощо. Юність, у порівнянні з дитинством, демонструє ширшу палітру життєвих стратегій та ситуацій, з якими стикались авторки. Залежно від того, де проходила юність авторок, жінки демонструють різний набір та напрям своїх емоцій. В цілому ж, юність, як і дитинство, протиставляється дорослому життю, і є часом коли авторкам дозволено більше, ніж до й потім. Нерідко жінки виправдовують власні

вчинки молодим віком, але при цьому визначають що не знають, що чекає на них у подальшому житті. На останнє можна додати, що межа юності (а не дівочтва) не пов'язана з заміжжям, адже ми спостерігаємо вживання епітетів на означення свого юного віку й заміжніми авторками. Окрім суб'єктивних факторів (як от почуття власної дорослості) та біологічного віку, ми гадаємо, що справжньою межею зрілості могло б поставати материнство, коли дівчина ставала головною жінкою у власній родині або садибі. Таким чином вона переставала бути лише суб'єктом контролю, а й отримувала контроль вже над власними дітьми.

На основі цих висновків ми можемо підсумувати, що для кінця XVIII – XIX століття ще не є не характерним зсув до превалювання індивідуальної ідентичності та підкреслення якостей жінок, що проявляються як наслідки самореалізації (інтелектуальна праця, кар'єра, громадська діяльність тощо), а самі авторки намагаються відповідати тогочасним уявленням про норму та суспільному стандарту, ховаючи девіації та власні негативні почуття. Якщо ж негативні почуття таки демонструвалися – вони були пов'язані з ширшими контекстами та суспільними думками, як-от тогочасна дискусія щодо ставлення до інститутів як освітніх закладів тощо. До того ж, хоча ми й маємо описи дитинства та юності, вони все ще не сконцентровані на формуванні авторки як особистості, а самі вікові періоди постають в їхньому уявленні доволі умовними й мають рухливі межі.

Проведене нами дослідження є перспективним для подальших напрацювань, оскільки є лише першим ступенем дослідження сприйняття свого життєвого циклу жінками XVIII – XIX століть. Его-джерела, як такі, є дуже інформативними для різних галузей історії й в залежності від фокуса дослідження, а також, як у нашому випадку, відсутністю серйозної бази напрацювань можуть слугувати для висвітлення багатьох тем, а також задля пошуку суспільних стереотипів та/або девіацій. Якщо сконцентруватися на тій методології, що була використана для цієї роботи, можемо запропонувати

наступні варіанти продовження означеної теми. З одного боку, можна було б продовжити її дослідженням подальших етапів життєвого циклу жінок, такими як зрілість та старість. Також можна було б розширювати джерельну базу, або навпаки звужувати її й проводити якісні дослідження (як-от контент-аналіз вживання тих чи інших слів на позначення ідентичності та емоцій). Можна розкривати лише окремі аспекти – ставлення в дитинстві до селян та вплив цього спілкування на ставлення до села та селянства, ставлення до інших жінок та їх оцінку, писати про опис себе очима інших людей, змінювати часові або територіальні межі тощо. В залежності від фокусу дослідницького погляду, можна було б розглянути й низку інших проблем: сприйняття власної чи чужої тілесності в контексті історії емоцій, ставлення до релігії, відносини з чоловіками, членами родини. Або ж й взагалі, в пошуках ширшого погляду на гендерну ситуацію, характерну для Російської імперії означеного періоду, писати таку саму працю про чоловіків, з можливістю порівняльного аналізу жіночого та чоловічого дитинства та юності (або й інших етапів життєвого циклу людини), а також пошуку різниці в репрезентації емоцій та сприйняття свого віку чоловіками та жінками.

Список використаних джерел та літератури

1. Джерела

1.2. Опубліковані джерела

1. Глебова М. За пятьдесят летъ. (Воспоминанія г. Глебовой). *Русская старина*. 1916. Т. CLXVI. Вып. 6. С. 464—469.
2. Гоголь М. Автобіографическая записка Маріи Ивановны Гоголь, Матери Н.В. Гоголя. *Русскій архивъ*. 1902. Вып 4. С. 706—724.
3. Ильина-Пожарская Е. Подруга по институту (Изъ записок бабушки). *Историческій Вѣстникъ. Историко-литературный журналъ*. 1916. Т. CXLIV. Вып. 4. С. 347—365.
4. Ковалевская Н. Воспоминанія старой институтки. *Русская старина*. 1898. Т. XCV. Вып. 9. С. 611—628.
5. Лазарева А. Воспоминанія воспитанницы Патриотическаго института дореформеннаго времени. *Русская старина*. 1914. Т. CLIX. Вып. 8. С. 229—248.
6. Лайкевичъ С. Воспоминанія Софьи Алексѣевны Лайкевичъ. *Русская старина*. 1905. Т. CXXIV. Вып. 10. С. 168—201.
7. Лелонг А. Воспоминанія Анны Козьмичны Лелонгъ. *Русскій архивъ*. 1913. Вып. 6. С. 778—808.
8. Лелонг А. Воспоминанія Анны Козьмичны Лелонгъ. *Русскій архивъ*. 1913. Вып. 7. С. 52—103.
9. Марина М. (Бардакова М). Головино. *Русскій архивъ*. 1915. Вып. 9-10. С. 44—54.

10. Марина М. (Бардакова М). Из семейной хроники минувшего века. *Историческій Вѣстникъ. Историко-литературный журналъ.* 1910. Т. СХХІІ. Вып. 10. С. 184—206.
11. Моллеръ Е. Памятныя замѣтки Е.Н. Моллеръ, рожденной Муравьевой. *Русская старина.* 1890. Т. LXVI. Вып. 5. С. 325—342.
12. Неведомская-Динар Н. Очерки моихъ воспоминаній. *Русская старина.* 1906. Т. СХХVІІ. Вып 9. С. 652—684.
13. Новоселова Е. Воспоминанія 50-хъ годовъ. Памяти отца. *Русская старина.* 1911. Т. СXLVІІІ. Вып. 10. С. 98—111.
14. Раевская Е. Бабушка Екатерина Александровна Бибикова. (Изъ воспоминаній внучки). *Русскій архивъ.* 1883. Вып 4. С. 352—360.
15. Раевская Е. Въ пам'ять В. А. Золотова (Отрывокъ изъ Записокъ). *Русскій архивъ.* 1883. Вып. 1. С. 200—206.
16. Раевская Е. Приживальщики и приживалки. *Русскій архивъ.* 1883. Вып. 3. С. 70—79.
17. Хвоцинская Е. Воспоминанія Елены Юрьевны Хвоцинской. (Рожденной княжны Голицыной). *Русская старина.* 1897. Т. ХСІ. Вып. 9. С. 593—606.
18. Хвоцинская Е. Воспоминанія Елены Юрьевны Хвоцинской. (Рожденной княжны Голицыной). *Русская старина.* 1897. Т. LXXXIX. Вып. 3. С. 513—533.
19. Хвоцинская Е. Воспоминанія Елены Юрьевны Хвоцинской. (Рожденной княжны Голицыной). *Русская старина.* 1897. Т. ХС. Вып. 5. С. 357—374.
20. Хвоцинская Е. Воспоминанія Елены Юрьевны Хвоцинской. (Рожденной княжны Голицыной). *Русская старина.* 1898. Т. ХСV. Вып. 7. С. 157—174.

21. Хвощинская Е. Воспоминанія Елены Юрьевны Хвощинской. (Рожденной княжны Голицыной). *Русская старина*. 1898. Т. ХСІV. Вып. 6. С. 631—644.
22. Хвощинская Е. Воспоминанія Елены Юрьевны Хвощинской. (Рожденной княжны Голицыной). *Русская старина*. 1898. Т. ХСІV. Вып. 5. С. 407—421.
23. Хвощинская Е. Воспоминанія Елены Юрьевны Хвощинской. (Рожденной княжны Голицыной). *Русская старина*. 1898. Т. ХСІV. Вып. 4. С. 137—148.
24. Хвощинская Е. Воспоминанія Елены Юрьевны Хвощинской. (Рожденной княжны Голицыной). *Русская старина*. 1898. Т. ХСІІІ. Вып. 3. С. 559—585.

2. Література

2.1. Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій

1. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. / пер. с франц. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1999. 416 с.
2. Белова А. «Четыре возраста женщины». Повседневная жизнь русской провинциальной дворянки XVIII – середины XIX в. Санкт-Петербург: Алетейя, 2014. 480 с.
3. Версаев В. Гоголь в жизни. Москва: Издательство АСТ, 2017. 768 с.
4. Евангулова О. Художественная «вселенная» русской усадьбы. Москва: Прогресс-Традиция, 2003. 304 с.
5. Жаплова Т. Образ русской усадьбы в поэзии XIX – начала XX века. Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2006. 428 с.
6. Кон И. Ребенок и общество. Москва: Издательский центр «Академия», 2003. 336 с.

7. Костюхина М. Записки куклы. Модное воспитание в литературе для девиц конца XVIII – начала XX века. Москва: Новое литературное обозрение, 2017. 304с.:ил
8. Лаврентьева Е. Повседневная жизнь дворянства Пушкинской поры. Этикет. Москва: Молодая гвардия, 2007. 663 с.: ил.
9. Лотман Ю. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). Санкт-Петербург: Искусство, 1994. 399 с., 5 л.ил.
10. Kane P. Victorian families in fact and fiction. London: Palgrave Macmillan UK., 1995. 172 p.

2.2. Статті

1. Безрогов В., Кошелева О., Тендрякова М. Передмова. *«Вся история наполнена детством». Наследие Ф. Арьеса и новые подходы к истории детства* / редкол. Балина М., Безрогов В., Келли К и др. Москва, 2012. С. 7—14.
2. Белова А. «Мир женского детства» в дворянской России XVIII - середины XIX века как методологическая проблема истории повседневности. *Женщина в российском обществе*. 2005. №3 – 4. С. 1—9.
3. Белоусов А. Институтки. *Институтки: Воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц*. / упор. Бокова В., Сахарова Л. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. С. 5—32.
4. Бровкина Л. Образование дворянки во второй половине XIX в. *Научные ведомости БелГУ. Сер. Исторические и политические науки*. 2006. №4. Вып.1. С. 55—66.

5. Булгакова Т. До 180-річчя відкриття інституту шляхетних дівчат у Києві (за документами Державного архіву м. Києва). *Архіви України*. 2018. № 5-6. С. 41—45.
6. Каннингем Х. Истории детства: Обзорное историографическое эссе. «*Вся история наполнена детством*». *Наследие Ф. Арьеса и новые подходы к истории детства* / редкол. Балина М., Безрогов В., Келли К и др. Москва, 2012. С. 108—127.
7. Кардапольцева В. Женственность как социокультурный конструкт. *Вестник РУДН, серия Социология*. 2005. № 1(8). С. 62—76.
8. Келли К. Об изучении истории детства в России XIX - XX веков. *Какорья. Из истории детства в России и других странах: Сб. статей и материалов.* / редкол. Макаревич Г., Тендрякова М., Безрогов В. Москва-Тверь, 2008. С. 8—46.
9. Кон И. От истории детства к истории девочек и мальчиков: гендерные аспекты в осмыслении теории Ф. Арьеса. «*Вся история наполнена детством*». *Наследие Ф. Арьеса и новые подходы к истории детства* / редкол. Балина М., Безрогов В., Келли К и др. Москва, 2012. С. 33—53.
10. Кончаковская Н. Девичество горожанок Перми и Екатеринбурга в конце XIX – начале XX в. (В контексте повседневности). *Вестник Томского государственного университета. История*. 2019. № 58. С. 32—40.
11. Кошелева О. Филипп Арьес и российские исследования истории детства. *Вестник РГГУ. Серия «Философия. Социология. Искусствоведение»*. 2010. №15 (58). С. 25—31.
12. Лисицына О. Воспитание будущих «жён» и «матерей в российской дворянской семье конца XVIII – первой половины XIX века. *Вестник ТвГУ. Серия «История»*. 2016. № 3. С. 17—34.

13. Марасинова Е. Каждан Т. Культура русской усадьбы. *Очерки русской культуры XIX века. Т1. Общественно-культурная среда* / редкол. Дергачева Л., Кошман Л. (руководитель проекта), Сарабьянов Д и др. Москва, 1998. С. 265—374.
14. Митропольская А. Духовно-нравственные традиции воспитания девушек в России XVIII-XIX вв. *Психолого-педагогический журнал Гаудеамус*. 2015. № 1 (25). С. 142—147.
15. Пономарева В. Воспоминания институток XIX – начала XX в. как исторический источник. *Вестник московского университета. Серия 8. История*. 2015. №2. С. 54—69.
16. Приписнова Е. Выдающиеся современники в мемуарах Е. И. Раевской. *INITIUM. Художественная литература: опыт современного прочтения: сборник статей молодых ученых* / редкол. Снигирева Т., Назарова Л., Меньщикова А. Екатеринбург, 2021. Вып. 4. С. 62—67.
17. Пушкарева Н. Критическое переосмысление проблемы преемственности поколений и необходимость гендерного образования. *Женщина в российском обществе*. 2003. № 1-2. С. 24—32.
18. Ромашова М. Дети и феномен детства в отечественной истории: новейшие исследования, дискуссионные площадки, события. *Вестник пермского университета. История*. 2013. Вып. 2 (22). С. 108—116.
19. Сурина М. Образование и воспитание дворянских девушек в XVIII – нач. XIX века. *Аналитика культурологии*. 2012. №22. С. 25—29.
20. Сухенко Т. Інститути шляхетних дівчат в Україні в XIX столітті. *Етнічна історія народів Європи*. / редкол. Слюсаренко А. (голова), Курас І., Борисенко В. та ін.. Київ: УНІСЕРВ, 2000. Вип. 7. С. 80—84.

21. Черенкова А. «Идеальная женщина и примерная жена XVIII столетия, на примере воспоминаний А. Е. Лабзиной». *INITIUM. Художественная литература: опыт современного прочтения: сборник статей молодых ученых* / редкол. Снигирева Т., Назарова Л., Меньщикова А. Екатеринбург, 2021. Вып 4. С. 91—95.
22. Чернявская Н., Киреева Н., Жилина И. Гендерное воспитание: исторический аспект. *Вестник БГТУ им. Шухова*. 2013. №4. С. 224—226.
23. Штылева Л. Как вы лодку назовете так она и поплывет...» (о концепции полоролевого воспитания в романе Ж.-Ж. Руссо «Эмиль, или О воспитании»). *Историко-педагогический журнал*. 2012. №2. С. 44—54.
24. Щербинина П. Детский взгляд на мир как форма саморепрезентации в автобиографической прозе рубежа XX—XXI вв. *Вестник РУДН, серия Теория языка. Семиотика. Семантика*. 2016. № 1. С. 75—82.
25. Cohen A. Childhood between Past and Present. *Hesperia Supplements. Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy*. 2007. Vol. 41. P. 1—22.
26. Rosenwein B. Worrying about Emotions in History. *The American Historical Review*. 2002. Vol. 107. No. 3. P. 821—845.
27. Ryan P. How New Is the "New" Social Study of Childhood? The Myth of a Paradigm Shift. *The Journal of Interdisciplinary History*. 2008. Vol. 38, No. 4. P. 553—576.

2.3. Автореферати дисертацій

1. Курнант Н. Воспоминание детства в дворянской мемуарной культуре конца XIX – начала XX века: Автореф. дис. ... кан. филолог. наук: 10.01.01. Санкт-Петербург, 2004. 20 с.

2. Мартианова И. Повседневная жизнь детей российских дворян по мемуарам современников XVIII – начала XX В. Автореф. дис. ... кан. ист. наук: 07.00.02. Краснодар, 2010. 26 с.

3. Попова О. Образ дворянской усадьбы в русской прозе конца XIX – начала XX веков: Автореф. дис. ... кан. филолог. наук: 10.01.01. Пермь, 2007. 24 с.

3. Довідкові (бібліографічні) видання, енциклопедії, словники

1. Даль В. Толковый словарь живаго великорускаго языка. – Спб: Типографія М. О. Вольфа, 1880. Т. 1. А–З. 723 с.

2. Даль В. Толковый словарь живаго великорускаго языка. – Спб: Типографія М. О. Вольфа, 1881. Т. 2. И – О. 807 с.

3. Даль В. Толковый словарь живаго великорускаго языка. – Спб: Типографія М. О. Вольфа, 1882. Т. 4. Р – V. 704 с.

5. Електроні ресурси

1. Горбунов Ю. Писательницы России (материалы для биобиблиографического словаря). URL: <http://book.uraic.ru/elib/authors/gorbunov/index.htm>, (дата звернення 29.05.2022).

2. Городнова Л. Взаимодействие дворянской и крестьянской культур в пространстве провинциальной усадьбы. *Аналитика культурологии*. 2009. №14. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimodeystvie-dvoryanskoj-i-krestyanskoj-kultur-v-prostranstve-provintsialnoy-usadby> (дата звернення: 27.05.2022).

3. Дитинство. Словник. UA. Портал української мови та культури. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?sword=%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE>, (дата звернення 03.06.2022).
4. Дівчина. Словник. UA. Портал української мови та культури. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?sword=%D0%B4%D1%96%D0%B2%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D1%8E>, (дата звернення 03.06.2022).
5. Повноліття. Словник. UA. Портал української мови та культури. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?sword=%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D1%82%D1%8F>, (дата звернення 03.06.2022).
6. Юність. Словник. UA. Портал української мови та культури. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?sword=%D1%8E%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>, (дата звернення 03.06.2022).

Додатки

Додаток 1

ІІІ, роки життя, соціальний статус та місце де проходило дитинство авторок мемуарів, що було використано в цій праці²⁶²

	Ім'я	Роки життя	Соціальний статус	Місце, де проходило дитинство
1	Бардакова Марина Михайлівна (псевдонім Марина М.М.)	Не раніше за 1854 – 1913	Дворянка, письменниця, громадська діячка.	Проживала у Москві, відомо що проводила час в садибі Головино (близь Москви) та на хуторі Лєнчик (встановити його місцезнаходження не вдалось).
2	Глебова Марія Михайлівна	1840 – 1919	Достовірний статус при народженні наразі встановити не вдалось. Дружина дворянина Миколи Соловцова (засновника «театру Соловцова»).	Невідомо. Авторка згадує лише «будинок» без локації, в інших джерелах інформації також. Немає Відомо лише те, що потім навчалася в Петербурзі, а в дорослому віці жила на українських теренах.
3	Гоголь Марія Іванівна (в дівоцтві Косяровська)	1791 – 1868	Походила з шляхетського роду Косяровських, вийшла заміж за	В основному проживала в селі Кібінці Полтавської області. Недовгий

²⁶² Укладено на основі інформації з мемуарів та за електронним ресурсом Горбунов Ю. Писательницы России (материалы для биобиблиографического словаря). URL: <http://book.uraic.ru/elib/authors/gorbunov/index.htm>, (дата звернення 29.05.2022).

			Василія Гоголя-Яновського (який отримав дворянство у 1792 р.), виховувалася до заміжжя у дворянській родині.	час жила з батьками в Харкові.
4	Ільїна-Пожарська Олена [рос. Елена] Дмитрівна (в дівоцтві Пожарська)	1851 – 1916	Дворянка з фамілії Порошиних, вихователька та письменниця.	Народилась та проживала в Вологодській губернії (в селі) до вступу в інститут.
5	Ковалевська Надія М.	1828 – 1898	Дворянка, інститутка.	Детальної інформації немає, сама авторка пише, що її родина проживала «на околицях Петербурга».
6	Лазарева Анна В. (в дівоцтві Студзінська)	Невідомі, навчалася в Патріотичному інституті у 1852–1858 роках, померла не раніше 1914 року	Соціальний статус при народженні ніде не зазначений, дружина генерал-лейтенанта І. Д. Лазарева.	Невідомо, авторка пише лише про інститут, в сторонніх джерелах інформації немає.
7	Лайкевич Софія Олексіївна (в дівоцтві Мудрова)	1797 – 1870	Про батьків Софії Лайкевич інформації немає, про діда зазначається, що він був священиком жіночого монастиря в	Народилась в Вологді, потім жила з родиною Лабзіних у Петербурзі.

			Вологді. Виховувалася родиною дворян Лабзіних, вийшла заміж за дворянина Миколая Петровича Лайкевича.	
8	Лелонг Анна Козьмична	1841 – невідомо	Дворянка, дочка помісника.	Садиба Карцове, Рязанська губернія.
9	Моллер Єкатерина Миколаївна (в дівоцтві Муравйова)	1814 – 1890	Дворянка, дружина Олександра фон Моллера, генерала від інфантерії.	Народилася в Новгороді, потім проводила дитинство в багатьох місцях: в селі Ратчино, селі Бор (що належали її батьку), в Новгороді та Петербурзі. З 1824 року жила в Петербурзі.
10	Неведомська- Динар Надія Олексіївна (в дівоцтві Семёнова)	1832 – 1905	Дворянка, дочка таємного радника, сенатора та декабриста Олексія Васильовича. Семёнова.	Народилась в Петербурзі, потім жила в Ставрополі, ще пізніше в селі Голубіно під Москвою. Потім їздила до Петербургу та Мінська, у 1850 році переїхала в Москву. Загалом, або гостювала в садибах родичів, або жила там, де її батько бував на

				службі. В заміжжі багато подорожувала за кордоном (Франція, Італія, Англія тощо).
11	Новоселова Єкатерина Миронівна	1837 – невідомо; згідно з датою публікації мемуарів, ймовірно, не раніше за 1911 рік	Дворянка, дочка помісного дворянина, інститутка, .	В дитинстві проводила осінь, зиму та весну в Петербурзі, а літо в садибі в Петербурзькій губернії. Після інституту проживала у цій садибі постійно. Назву авторка не згадує, лише зазначає що село знаходилось за 200 верст від Петербургу.
12	Раєвська Єкатерина Іванівна (в дівоцтві Бібікова), псевдонім «Старушка из степи».	1817 – 1899 (1900)	Дворянка, письменниця та художниця, дочка статського радника Івана Бібікова, дружина Івана Артемійовича Раєвського.	Холодну пору року проживала у Москві, теплу у селі Сергієвське Рязанської губернії.
13	Хвоцинська Олена [рос. Елена] Юрїївна (в дівоцтві Голіцина)	1850 – 1907	Дворянка, дочка князя Юрїя Миколаєвича Голіцина.	Жила в селі Огарєво Пензенської губернії, також часто проживала з бабусею Тетяною Потьомкіною в Петербурзі.